

समानो मन्त्रः (ऋग्वेद)

समानी प्रपा (अथर्ववेद)

परब

ओनलाईन

वर्ष : ५

स्थापना वर्ष : १९६०

जून : २०११

अंक : १२

: परामर्शनसमिति :

भगवतीकुमार शर्मा प्रमुખ
रतिलाव भोरीसागर मध्यस्थ समितिना वरिष्ठ सल्य
प्रफुल्ल रावल प्रकाशन मंत्री

: तंत्री :

योगेश जोषी

: सडतंत्री :

मोडन परमार

गुजराती साहित्य परिषद

मेघाडली शानपीठ म क. ला. स्वाध्यायमंदिर

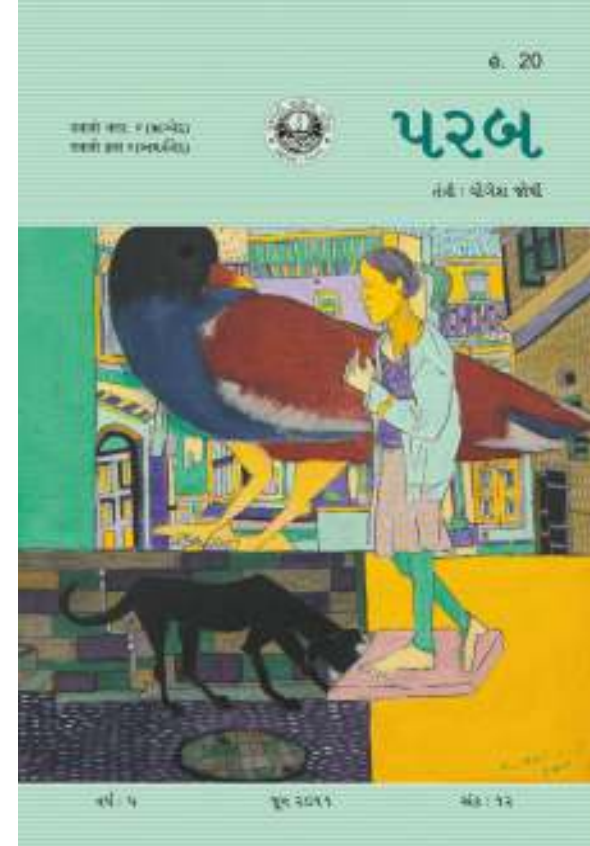
गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशन विभाग), गोवर्धनभवन, आश्रम मार्ग,

'टाईम्स' पाछण, नडीकिनारे, अमदावाद-३८० ००८

फोन अने फेक्स : २६५८७८४७

Web-site : www.gujaratisahityaparishad.org

www.gujaratisahityaparishad.com

अ नु क म (परब ओनलाईन)

परिषद-प्रमुખनो पत्र कविता	विशेषांकीनी परंपरा • भगवतीकुमार शर्मा त्रण काव्यो (१. पंचाशीमे, २. मृत्यु पूर्वे मरीअे छीअे, ३. मिलन, विरड) • निरंजन भगत, शांतिनिकेतनमां सांज • नलिन रावल
वार्ता	पितृतर्पण • प्रवीणसिंह यावडा
शताब्दीवर्धना	कलाकीय सूक्ष्मताथी व्यक्त थती पीडा • डर्ष ब्रह्मभट्ट
समीक्षा/ग्रंथावलोकन	स्व अने ठतरथी अजाडया डोवा / रडेवानी गूंगणामण • विजय शास्त्री, कणाटिथी नियंत्रित वार्ताओ • ठवा नायक, सहृदयनो निभावस प्रतिभाव • प्रफुल्ल रावल
अडेवाल	अस्मितापर्व-14 • अजय पाठक
परिषद-पाथेय	संकलन : राजेन्द्र पटेल
साहित्यवृत्त	संकलन : भरत साधु
आवरणचित्र	भैरवी मोदी

અ નુ ક મ

(પરબ પ્રકાશન)

પરિષદ-પ્રમુખનો પત્ર	વિશેષાંકોની પરંપરા • ભગવતીકુમાર શર્મા 4
કવિતા	ત્રણ કાવ્યો (૧. પંચાશીમે, ૨. મૃત્યુ પૂર્વે મરીએ છીએ, ૩. મિલન, વિરહ) • નિરંજન ભગત 6-7, મૃત્યુ પૂર્વે મરીએ છીએ • નિરંજન ભગત 6, મિલન, વિરહ • નિરંજન ભગત 7, લોકમાતા • રમણીક અગ્રાવત 7, શાંતિનિકેતનમાં સાંજ • નલિન રાવળ 8, ...એક પીંછાએ દીધી • જિતુ ત્રિવેદી 9, થયું • મનીષ પરમાર 9, બજારોની ભીડમાંથી • આકાશ ઠક્કર 9
વાર્તા	પિતૃતર્પણ • પ્રવીણસિંહ ચાવડા 10
નિબંધ	કાકાભાઈ • મંજુલા ગાડીત 14
ભારતીય સાહિત્ય	અક્કા મહાદેવી અને શરણપથ/વીરશૈવ પરંપરા • પ્રદીપ ખાંડવાળા 21
વિદેશી સાહિત્ય	નોર્મન મેઈલર (અમેરિકન કથાલેખક) • મુલાકાત : ડૉ. શાલિગ્રામ શુક્લ; અનુવાદ : પંકજ ત્રિવેદી 27
આસ્વાદ	અપરાધબોધની, કળાત્મક તર્પણથી મુક્તિ • રાધેશ્યામ શર્મા 35
વિવેચન	અનુ-આધુનિકતા અને સાહિત્ય-સિદ્ધાન્તોની નિયતિ • સુમન શાહ 38
અભ્યાસ	અસ્વીકારનો ડંખ અને અવેજીનું અસ્તિત્વ • પ્રા. વિપુલ ઠાકર 46
શતાબ્દીવંદના	કલાકીય સૂક્ષ્મતાથી વ્યક્ત થતી પીડા • હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ 50
શ્રદ્ધાંજલિ	રંગલોકના સરકાર : બાદલ સરકાર • પરેશ નાયક 54
સમીક્ષા/ગંધાવલોકન	સ્વ અને ઇતરથી અજાણ્યા હોવા / રહેવાની ગૂંચળામણ • વિજય શાસ્ત્રી 59, કળાદષ્ટિથી નિયંત્રિત વાર્તાઓ • ઇલા નાયક 61, સહૃદયનો નિખાલસ પ્રતિભાવ • પ્રફુલ્લ રાવલ 66
અહેવાલ	અસ્મિતાપર્વ-14 • અજય પાઠક 70
પરિષદ-પાથેય	સંકલન : રાજેન્દ્ર પટેલ 74
સાહિત્યવૃત્ત	સંકલન : ભરત સાધુ 84
પત્રસેતુ	હરેશ ધોળકિયા 85
આ અંકના લેખકો	86
આવરણચિત્ર	ભૈરવી મોદી

પરિષદ-પ્રમુખનો પત્ર

વિશેષાંકોની પરંપરા

ગુજરાતી પત્રકારત્વમાં, વિશેષતઃ સાહિત્યિક પત્રકારત્વમાં વિશેષાંકો પ્રગટ કરવાની પરંપરા ઘણી જૂની છે. મને આ ક્ષણે એક એવો વિશેષાંક સ્મરણે ચઢે છે. સુરતનું ‘ગુજરાતમિત્ર’ પત્ર છેક ૧૮૬૬ ઉથી પ્રસિદ્ધ થાય છે. પહેલાં તે સાપ્તાહિક હતું; ૧૯૩૬થી તે દૈનિક બન્યું. આજથી અઠ્યાસી વર્ષ પહેલાં, એટલે કે સન ૧૯૨૩માં તેણે પોતાનાં સાઠ વર્ષ પૂરાં કર્યાં ત્યારે એક હીરક જ્યંતી વિશેષાંક પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો. ત્રણેક વર્ષ પહેલાં જ તે મારા જોવામાં આવ્યો. તેની વાચનસમૃદ્ધિ અને લેખક-લેખિકાઓનું વૈવિધ્ય જોઈને સાહિત્ય-પત્રકારત્વનો કોઈ પણ સુઝ રસિક પ્રભાવિત થઈ શકે. અતિ ટાંચાં સાધનો અને મર્યાદિત મુદ્રણ-સુવિધાઓ છતાં એ અંકમાં સાહિત્યિક રચનાઓ અને માહિતીપ્રદ વાચન-સામગ્રીનો સંતુલિત સમન્વય સધાયેલો હતો. પણ, તેની જે કેટલીક અધિક ઉલ્લેખનીય વિશેષતાઓ વર્તાઈ તે આ મુજબ : (૧) વીસમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં પણ એ અંકમાં લેખકો ઉપરાંત લેખિકાઓની ગદ્યપદ્ય રચનાઓની સારી એવી સંખ્યા હતી; (૨) એ અંકમાં બહુમતી હિન્દુ લેખક-લેખિકાઓ ઉપરાંત મુસલમાન, પારસી અને ખ્રિસ્તી કલમનવેશોની કૃતિઓનું પણ સંખ્યાબળ મોટું હતું. આજે લેખિકાઓની કલમો તો ઘણી સક્રિય છે, પણ મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી વગેરે લઘુમતી કોમોમાંથી ગુજરાતી ભાષામાં લખનારાઓનું પ્રમાણ સાવ ઘટી ગયું છે. મારી દષ્ટિએ આપણાં ભાષા-સાહિત્ય માટે તે એક મોટી હાણ છે. રખે ભૂલાય કે ગુજરાતી સાહિત્ય-પત્રકારત્વના પ્રારંભિક ઘડતરમાં આ કોમો ઉપરાંત વિદેશી અંગ્રેજી અધિકારીઓનું પણ મૂલ્યવાન પ્રદાન હતું.

પણ આજે આપણે વિશેષાંકોની વાત કરવી છે. પુનઃ મારે ‘ગુજરાતમિત્ર’નો ઉલ્લેખ કરવો પડે છે. ચાળીસના દાયકાના અંતિમ અને પચાસના દશકાના પ્રથમ ચરણમાં એ વર્તમાનપત્રે જે અત્યંત સાદા પણ સુરુચિપૂર્ણ તથા અત્યંત સત્ત્વશીલ દીપોત્સવી અંકો પ્રગટ કર્યાં હતા તે મારે માટે આજેયે અવિસ્મરણીય છે. તેનું વિશાળ અને ઉચ્ચસ્તરીય લેખકવૃંદ અદ્ભુત હતું.

વસ્તુતઃ એ સમયખંડ ગુજરાતી પત્રકારત્વમાં દીપોત્સવી અંકોની સમૃદ્ધિનો હતો. ગુજરાતી ભાષાનાં લગભગ બધાં જ અખબારો દીપોત્સવી અંકો પ્રગટ કરતાં અને તેની વાચનસમૃદ્ધિ ધ્યાનાર્હ હતી. સાહિત્યિક સામયિકની આવા અને અન્ય પ્રકારના વિશેષાંકો પ્રગટ કરવાની પરંપરા ઊજળી હતી.

પણ દૈનિક પત્રકારત્વનું વ્યવસાયીકરણ વધતું ગયું અને અખબારોનો સાહિત્યિક સંસ્પર્શ ઘટ્યો એટલે આવા દીપોત્સવી અંકો ઓસરતા ગયા. હવે તો દૈનિકો પૂર્તિ રૂપે એવી ને એટલી વાચનસામગ્રી રોજેરોજ આપે છે કે વિશેષાંકોનો મહિમા ઘટે તે આશ્ચર્યજનક નથી.

પણ શિષ્ટ સાહિત્યિક સામયિકોની વિશેષાંક-પરંપરા એકંદરે જળવાઈ રહી છે અને થોડાક કિસ્સાઓમાં તો તે વધારે સમૃદ્ધ અને દષ્ટિપૂત બની છે. મને સુપેરે યાદ છે કે, પચાસ-સાઠના દશકમાં દરેક એપ્રિલ મહિનામાં ‘નવચેતન’ માસિક પત્રનો વર્ષાંક વાર્તા-વિશેષાંક તરીકે પ્રગટ થતો હતો અને વાર્તાકારોની ત્યારની પેઢીને તેનું અદકું આકર્ષણ હતું. તેના તંત્રી ચાંપશી ઉદેશીનું ઉત્સાહસભર સંપાદન ત્યારે કેટલાયે વાર્તાકારોને પ્રેરણા આપતું હતું.

રવિશંકર રાવળ અને બચુભાઈ રાવળ દ્વારા સ્થાપિત-સંપાદિત માસિકપત્ર ‘કુમાર’ની ત્યારે એવી પ્રતિષ્ઠા હતી કે અમને તો તેનો પ્રત્યેક અંક વાચન-સમૃદ્ધિ-વૈવિધ્યની દષ્ટિએ વિશેષાંક સમાન લાગતો. ‘કુમાર’ના આમેયે કેટલાક પ્રસંગોચિત વિશેષાંકો પ્રગટ થતા રહેતા અને તેવા અંકો ગ્રંથની ગરજ સારતા.

આજેયે ‘ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી’ના મુખપત્ર દિવાળી ટાંકણે ચીલાચાલુ દીપોત્સવી અંકને બદલે ચોક્કસ સાહિત્યિક વિષયોને કેન્દ્રમાં રાખીને જે વિશેષાંકો પ્રગટ કરે છે તે વાચનસામગ્રીની દષ્ટિએ ઉત્કૃષ્ટ નીવડે છે. તેના સંપાદક હર્ષદ ત્રિવેદીની સાહિત્યદષ્ટિને બિરદાવ્યા વિના ન રહી શકાય.

‘નવનીત-સમર્પણ’ એક એવું માસિકપત્ર છે જેની દીપોત્સવી અંકોની પરંપરા જૂની અને સમૃદ્ધ છે. તેના વર્તમાન સંપાદક દીપક દોશીએ એ પરંપરાને જાળવી રાખવા ઉપરાંત ક્યારેક અન્ય વિષયો પરત્વે વિશેષાંકો પ્રગટ કરીને તેમાં દષ્ટિપૂત વૈવિધ્ય ઉમેર્યું છે.

છેલ્લા થોડાક મહિનાઓમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા બે વિશેષાંકો ધ્યાનાર્હ બન્યા છે. (૧) ‘ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના મુખપત્ર ‘પરબ’નો કવિવર ઉમાશંકર જોશીની જન્મશતાબ્દી નિમિત્તે પ્રગટ થયેલો ઉમાશંકરનાં કાવ્યોના આસ્વાદને સમાવતો દળદાર વિશેષાંક અને (૨) વાર્તાવિશેષાંક રૂપે ‘કુમારે’ પ્રસિદ્ધ કરેલો પોતાનો એક હજારમો અંક.

સહર્ષ સ્વીકારવું જોઈએ કે ઉમાશંકર જોશીની જન્મશતાબ્દીને વિવિધ સ્વરૂપે ઊજવવામાં ‘પરબ’ ઉપરાંત ‘ઉદેશ’, ‘નવનીત-સમર્પણ’, ‘શબ્દસૃષ્ટિ’ વગેરે અગ્રણી સાહિત્યિક સામયિકો ઊણાં ઊતર્યાં નથી અને એ સંદર્ભે તેઓએ પોતાની સાહિત્યકીય પ્રસ્તુતતાને સાર્થક કરી છે. ‘પરબ’નો વિશેષાંક વિશેષ ધ્યાનાર્હ લાગવાનું કારણ કવિ-મનીષીનાં ચૂંટેલાં કાવ્યોના આસ્વાદોને સમર્પિત થયેલું તેનું સંપાદન. કાવ્યો અને આસ્વાદકો ઉપરાંત પૃષ્ઠસંખ્યાની મર્યાદા તો હોય જ, છતાં જે કામ થયું છે તેમાં તેના સંપાદક યોગેશ જોષીનો નવી દિશા ચીંધવાનો અભિગમ પ્રતીત થાય છે.

‘કુમારે’ તેનો સહસ્રાંક વાર્તાવિશેષાંક રૂપે પ્રગટ કરીને સ્તુત્ય કાર્ય કર્યું છે. આશરે ઓગણસાઠ મૌલિક ગુજરાતી વાર્તાઓ પ્રગટ કરીને તેના તંત્રી ડૉ. ધીરુભાઈ પરીખ અને તેમના સહાયક પ્રફુલ્લ રાવલે સાંપ્રત ગુજરાતી વાર્તાનું એક પ્રકાશપૂર્ણ દર્પણ પ્રસ્તુત કર્યું છે. તેમાં નીવડેલા વાર્તાકારો અને તાજી કલમોનો સુચારુ સમન્વય સધાયો છે. આ અંકનું ભવિષ્યે દસ્તાવેજી મૂલ્ય પણ કદાચ અંકારશે.

તા. ૧૬-૫-૨૦૧૧, સુરત

ભગવતીકુમાર શર્મા

પરબ v જૂન, 2011

કવિતા

ત્રણ કાવ્યો | નિરંજન ભગત

૧. પંચાશીમે

હજુ પંદર વર્ષો બાકી છે,
ભલેને હોય ! મારી જિજ્ઞાસા યે ક્યાં થાકી છે ?

જો કર્મ કરવું આપણા હાથમાં હોય,
જો નિયતિ એમાં આપણા સાથમાં હોય;
તો દષ્ટિ ‘શર્ત શરદ’ના લક્ષ્ય પર તાકી છે.

કર્મ વિશે નિયતિ તો મૌન જ રહેશે,
જો કહેશે તો માત્ર આટલું જ કહેશે :
‘મોં કર્મમાં જ કર્મના રહસ્યની રેખા આંકી છે.’

એ કર્મ શું મોહથી થશે ? જવરથી થશે ?
કે પછી એમાં પ્રજ્ઞા જેવું કંઈક હશે ?
સુવર્ણના પાત્રે કર્મની આ દ્વિધાને ઢાંકી છે.

એ પાત્રમાં નથી નથી કંઈ પ્રેય નર્તુ,
એ પાત્રમાં તો છે શ્રેય પણ ભર્યુંભર્યું;
એ પાત્રને ખોલો, હે સૂર્ય ! હવે ક્ષણ પાકી છે.

૧૮ મે ૨૦૧૧

૨. મૃત્યુ પૂર્વે મરીએ છીએ

આપણે આ શું કરીએ છીએ ?
એના એ કૂંડાળામાં આપણે બે ગોળ ગોળ ફરીએ છીએ.

જ્યાંથી આરંભ થયો હોય ત્યાં જ તે અંત,
એ અંતથી પાછો આરંભ, આ તે શો તંત ?
કાળ થંભ્યો છે ને આપણે ડગ પર ડગ ભરીએ છીએ.

કૂંડાળાની પેલી પાર અનંત કાળ છે,
મનુષ્યોથી ભર્યું ભર્યું વિશ્વ વિશાળ છે,
તો ચાલો ત્યાં, અહીં તો જીવ્યા વિના મૃત્યુ પૂર્વે મરીએ છીએ.

પરબ v જૂન, 2011

૩. મિલન, વિરહ

મિલનને માણવાનું હોય,
એમાં સ્પર્શસુખથી પરસ્પરના પૂર્ણત્વને જાણવાનું હોય.

સંસારની વચમાં વસીને,
સૌ અનુભવોથી કરીને
પરસ્પરના સુવર્ણ સમા પ્રેમના મૂલ્યને નાણવાનું હોય.

ને વિરહને ગાવાનો હોય,
એમાં જે સન્મુખ નથી એવા પ્રિયજનના પ્રાણને ચ્હાવાનો હોય.

એકાંતમાં એકાકી વસીને
સુખનાં સ્મરણોથી રસીને
પ્રેમનાં ગાન ગાઈ એનો અમૃતરસ પોતાને પાવાનો હોય.

શાંતિનિકેતનમાં સાંજ | નલિન રાવળ

પૂર્વપલ્લી ખંડની બારી
ઉઘાડી

જોઉં

લીલીકુંજર ધરતી પર

મબલક ફૂલોની કેસરી સૌરભ,

લળતા ઘાસમાં સુસવાટતા પવનો ઉપર

તરતા મીઠેરા પંખીના કલરવ.

સરે...

સોનેરસ્યાં કિરણો ક્ષિતિજની પાર.

આ

કેવા કડાકા વીજના !

દોડી રહ્યાં વાદળાં ઘનઘોર

વરસે

આભથી આષાઢ અનરાધાર

ડાળ ડાળે પર્ણ પર્ણો વૃક્ષ પર

સઘળે છવાતી સાંજ પર.

શાંત

સઘળું ભાર...

ખંડના એકાંતમાં

હું

જોઉં

મન મહી ઊંડે

પ્રસરતી આષાઢ ભીંજી સાંજને.

મારા ખંડની બંને બારીઓ સન્મુખ ફૂલે લચેલો બગીચો હતો અને તેની પાર દિગંત સુધી વિસ્તરેલી લીલી કુંજર ભૂમિ હતી... સાંજે વરસતા વરસાદમાં, વાદળના ગગડાટમાં વીજળીના ચમકારામાં રવીન્દ્રનાથના નિતર્યા સ્નેહ સમું શાંતિનિકેતન કાગળ ઉપર ઊતરી આવ્યું.

– નલિન રાવળ

પરબ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને 'પરબ'ના લવાજમ અંગે :

- v 'પરબ' દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.
- v 'પરબ'ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.
- v 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૫૦ છે.
- v વિદ્યાર્થીઓ માટે 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૭૫ છે, પ્રમાણપત્ર સાથે બીડવું.
- v ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં 'પરબ'ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
- v પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૩૦૦ છે.
- v પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨,૦૦૦ છે તથા સંસ્થા આજીવન સભ્ય ફી રૂ. ૩,૦૦૦ છે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)
- v 'પરબ' લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના નામે જ મોકલવી.

લેખકોને :

- v 'પરબ'માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.
- v લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલ્સકેપ અથવા A4 સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઇનલેન્ડ કે ચબરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવા તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.
- v સ્વીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોંટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ રદ ગણાવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાણ કરાશે.
- v પત્રવ્યવહારનું સરનામું : તંત્રી, 'પરબ', ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, પો.બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮

પિતા, માતા, પુત્રી કે બહેનને લગતાં પુસ્તકો તરફ હું ક્યારેય આકર્ષાતો નથી. દેશસેવા અને સમાજસેવામાં પણ, સ્કૂલના દિવસોમાં પડતી એનાથી. યે ઓછી સમજ આજે પડે છે. તેમ છતાં, એક પિતા વિશે પુસ્તક પ્રગટ થયું છે એની જાણ થઈ તેવું જ એ વાંચવાની તાલાવેલી લાગી. તે નાનપણની અમુક સ્મૃતિઓને કારણે. એના નાયકને એક સમયે હું ઓળખતો હતો અને એમને નજીકથી જોયા હતા. 'જોયા હતા' એમ હું હેતુપૂર્વક કહું છું, કારણ કે એમની સાથે વાતો કરવાની કે વિચારોની આપ-લે કરવાની તક મને મળી નહોતી. આ શબ્દોનો બીજો પણ એક અર્થ છે : હીંચકે કે આરામખુરશી ઉપર એ લાંબા થયા હોય ત્યારે અમે એમનાથી માંડ દસ ફૂટ દૂર રમતા હોઈએ; છતાં એમણે મને જોયો હશે એમ માની લેવાની ગુસ્તાખી હું કરી શકતો નથી.

મોટા માણસ કેવા હોય એ વિશેનો મારો ખ્યાલ નંદલાલભાઈને જોઈને બંધાયેલો અને આજ સુધી એમાં કોઈ મહત્ત્વનો ફેરફાર થયો નથી. જુવાનીની એમની અનેક છબીઓ બંગલાની દીવાલો પર લટકતી હતી પણ મેં જોયા ત્યારે તો પહેરવેશમાં ખૂબ સાદગી દાખલ થઈ હતી. કફની અને ધોતીનું સ્થાન ઢીંચણ સુધીની પોતડી અને ટૂંકા બાંડિયાએ લીધું હતું. બોરિયાં હશે પણ એમનો ઉપયોગ થતો નહીં, તેથી બાંડિયાની પાંખો ઊડ્યા કરતી. મોટેભાગે પરસાળમાં બેસી રહેતા. કાર્યકર્તાઓ અને સેવિકાઓને માર્ગદર્શન જોઈતું હોય તો આવે, લખે અને પૂછવાનું હોય તે પૂછી લે. ખૂબ ઓછું બોલતા પત્રકારો આવતા, નેતાઓ અને સરકારી અધિકારીઓ આવતા, ક્યારેક વિદેશી પર્યટકો પણ ખેંચાઈને આવતા. તેવા પ્રસંગે પણ એમના ઉત્તરો મિતાક્ષરી રહેતા. બીજ રોપ્યું તે આજે ફૂલીફાલીને વૃક્ષ બન્યું છે. હવે પંખીઓ, ટેટાઓ, વટેમાર્ગુઓ સહુ પોતપોતાનો ધર્મ બજાવે - મૌનનો કંઈક આવો અર્થ થતો હતો.

દેશને સ્વતંત્રતા મળી એ પહેલાં તૈયાર થયેલી યુવાનોની પેઢીના નંદલાલભાઈ સભ્ય ગણાય. બીજાઓની સરખામણીમાં નામ ઓછું જાણીતું હોય તો તેનું કારણ એ કે એમણે પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર શહેર અને તાલુકા પૂરતું મર્યાદિત રાખ્યું હતું. એમનું વ્યક્તિત્વ વિરાટ - છ ફૂટની ઊંચાઈને કારણે ભૌતિક અર્થમાં પણ - અને હું સાતમી-આઠમીમાં ભણતો વામન. એમના ચોથા અને સહુથી નાના પુત્ર હરદેવનો મિત્ર હોવાને નાતે એ ઘેર મને પ્રવેશ મળતો. પિતા મુનીમ. માંડ દોઢ ઓરડીનું અને તેય ભાડાનું અમારું ઘર, તેથી એમના વિશાળ બંગલામાં પગ મૂકતાં મને થોડી બીક લાગતી. એને ઘર નહીં, સંસ્થા જ કહેવી પડે. ખાદી, ગ્રામોન્નતિ, સંગીત અને વ્યાયામ જેવી અનેક પ્રવૃત્તિઓ સમાંતર ચાલ્યા કરતી તેથી વિવિધ પ્રકારનાં સ્ત્રી-પુરુષો સતત દોડાદોડી કરતાં. પરિણામે,

હવામાંથી સંગીતની નવી તર્જ ખેંચતા ગુરુજી અને બિયારણના પ્રયોગો કરનાર ખેડૂત સાથે બેસીને ટોળટપ્પા કરતા હોય એવાં દશ્યો કોઈ વાર જોવા મળતાં.

કુલ છ સંતાનો – ચાર પુત્રો અને બે પુત્રીઓ. દરેકનો એક એવા છ લેખો થયા. ધાર્યું હોત તો સગાંઓ ઉપરાંત નિકટના સ્નેહીઓ અને કાર્યકર્તાઓ – જેમાંનાં કેટલાંક આજે દૂરના પ્રાંતોમાં અને પરદેશ વસેલાં હશે – પાસેથી લેખો મેળવી દળદાર બનાવી શકાયું હોત; એ પ્રકારના પુસ્તકને કદાચ એક કરતાં વધારે આયામો મળે અને નાયકના ચરિત્રને એ વધારે ન્યાય આપી શકે, પરંતુ રાજકિશોરભાઈએ પ્રસ્તાવનામાં સ્પષ્ટતા કરી છે એ પ્રમાણે, એ કામ બીજું કોઈ કરી શકે. આ પુસ્તિકાનો હેતુ તો મર્યાદિત ચિત્ર આપવાનો છે – પિતા, જેવા મેં એમને જોયા હતા. સંપાદકે એ શબ્દ ઉપર ખાસ ભાર મૂક્યો છે – મહાપુરુષ કે લોકસેવક નહીં પણ પિતા. નામ પણ સાદું – ‘પિતૃતર્પણ.’

કોલેજના અધ્યાપક તરીકે સંપાદનની કામગીરી માટે રાજકિશોરભાઈની યોગ્યતા નિર્વિવાદ ગણાય, પણ સહસંપાદક તરીકે મિત્ર હરદેવનું નામ વાંચીને મને વિશેષ આનંદ થયો. હાઈસ્કૂલનું ભણતર પૂરું કરીને છૂટા પડ્યા તે પડ્યા; એ પછી આજ સુધી અમારે મળવાનું થયું નથી. એના લેખની આગળ મૂકેલી નાનકડી નોંધ ઉપરથી જાણવા મળ્યું કે હાલ એ સહકાર ખાતામાં જિલ્લા કક્ષાના અધિકારી તરીકે ફરજ બજાવે છે. હરદેવ સરકારી ખુરશીમાં ? એ તો બંધાય એવો નહોતો અને અનેક દિશાઓમાં એનું ઉક્રયન હતું. એ ચિત્રકાર બને, સંગીતકાર બને. છેવટે મેં મનનું સમાધાન એ રીતે કર્યું કે વહીવટમાં પણ એ શક્ય તેટલી માત્રામાં ચિત્ર અને સંગીત દાખલ કરતો હશે.

પહેલા, રાજકિશોરભાઈના લેખથી શરૂ કરીને વાંચતો ગયો તેમ વીતેલા તે યુગ અને માણસો વિશેનાં સ્મરણો તાજાં થયે ગયાં. બાર-તેર વર્ષના, રખડુ કહી શકાય તેવા છોકરાની દષ્ટિ ધૂંધળી જ હોય, તેથી બધું ઝાંખુંઝાંખું દેખાય છે. પિતા પછી બીજું સ્થાન હતું રાજકિશોરભાઈનું. વણલખી સમજ પ્રમાણે પિતાના એ ઉત્તરાધિકારી હતા. ખાદીના લેંઘા-ઝાભામાં સ્ફૂર્તિથી બધે ફરી વળતી એ મૂર્તિ જોઈને મને થતું, નાયક આવો જ હોય, નવલકથાનો ફિલ્મનો કે કોઈ સ્ત્રીના હૃદયનો. એમના માર્ગદર્શન હેઠળ હરકાન્તભાઈ શહેરના યુવાનોને ભેગા કરી આખાડો ચલાવતા અને આલોકભાઈ કથાકીર્તન તથા સાયંપ્રાર્થના જેવી પ્રવૃત્તિઓ સંભાળતા. જનકલ્યાણના અભિયાનમાં સાધુસંતો અને કથાકીર્તનના સ્થાન વિશે ભલે એ ઉંમરે મને પ્રશ્ન ન થયો હોય, છતાં આલોકભાઈ એ મિશ્રણ છૂટું પાડીને અમને બતાવતા : ધર્મ તે પ્રજાના વિશાળ સમુદાયને સંગઠિત કરવાનું સાધનમાત્ર; ધ્યેય બીજો.

ચંદ્ર તરફ ચીંધાયેલી આંગળી – એ વિખ્યાત રૂપકનો પ્રયોગ પહેલી વાર આલોકભાઈ પાસેથી સાંભળવા મળ્યો.

તારિણીબહેન અને ઉલ્લાસબહેન – પૂતળી જેવી બે બહેનો વગર ચિત્ર અધૂરું રહેત. ભાઈઓની વચ્ચે એ, દાગીનામાં જડેલાં હીરામાણેક સમાન લાગતી. ખાદીની શ્વેત સાડી, તાણીને બાંધેલા બે ચોટલા. કિશોરની સ્વપ્નિલ આંખોને એ અપાર્થિવ લાગતી

અને ચાલે ત્યારે પગ જમીનને અડે છે કે નહીં તેની વારંવાર ખાતરી કરવી પડતી ! પાંપણો નીચે પૂરી એમનું ધ્યાન ધરવા પ્રયત્ન કરું, પણ એ સ્થિર રહે જ નહીં; દોડીને એક પ્રૌઢશિક્ષણના વર્ગમાં જતી રહે અને બીજી મજૂર બહેનોને ભેગી કરી સિવણના ભેગા વિદ્રોહના ટંકા લેવાનું શીખવે. સ્વાભાવિક રીતે જ, એ બે બહેનોના લેખ લાગણીભીના છે. શિયાળામાં પાંચ વાગ્યે જાગી ટાઢા પાણીએ નાહવું અને મોંની ડાકલી વગાડતાં પ્રાતઃ પ્રાર્થના કરવી – આવા પ્રસંગોના હાંસિયામાં દીકરીઓનાં આંસુ લટકે છે. પરિચય વાંચીને નવાઈ લાગી – પૂતળીઓ આજે તો દાદી બની છે ! ઉલ્લાસબહેન મુંબઈમાં વસે છે. એમના પતિ બંદર ઉપર ફરજ બજાવે છે. સરકારી દવાખાનામાં મેટ્રન તરીકેની લાંબી કારકિર્દી પછી તારિણીબહેન નિવૃત્ત થયાં છે.

બંગલાનું મુખ જ નહીં, લગભગ આખો દેહ સંસ્થાનો, પણ પાછળનો થોડો ભાગ ઘરનો હતો. ત્યાં સમરથમાનું શાસન હતું. હાથ પકડીને મિત્ર રસોડામાં લઈ જાય અને સમરથમા મને છાતીએ વળગાડી, માથે હાથ ફેરવી, બાજરીનો ફડશ રોટલો અને ઉપર માખણનો લોંદો આપે. રસોડું ખૂબ મોટું હતું, સમરથમા છૂટથી હરીફરી શકે, પહોળાં થઈ બેસી શકે, નવરાશ મળ્યે પડોશણોને પાછલા દરવાજેથી દાખલ કરી એમની સાથે ફૂંડાળું રચીને તડાકા મારી શકે એટલું મોટું. જેમ આગળના ભાગમાં તેમ અહીં પણ પ્રવૃત્તિઓ છલકાઈને બહાર સુધી વિસ્તરતી. વહાલથી છાતીએ વળગાડે ત્યારે જાડાં વસ્ત્રોમાંથી માખણ અને છાશની સોડમ આવતી એનું કારણ એ કે પાછળના વાડામાં બધું હતું – બે ગાયો, ત્રણ-ચાર વાછરડાં, ઘાસની મોટી ગંજી અને ઉકરડો.

છાણવાસીદું કરવા માટે એક બાઈ હતી, દૂબળી પણ મજબૂત. રંગે ધોળી દૂધ જેવી અને સદાયે હસતી. બોલવામાં હલક અને ચાલવામાં લટકાં. બીજે જે હોય તે, રસોડામાં અને વાડામાં લોકશાહી હતી. શેકાણી અને નોકરાણી વચ્ચે લૂગાંથી માંડી ભાષા સુધી બધે સમકક્ષતા. બંને ચાર ચોપડી ભણેલાં. નવરાં પડે ત્યારે પગ લાંબા કરીને ભોંય ઉપર બેસે અને સામસામે છીંકણીના સડાકા મારે. વાતચીતના જે થોડા અંશો મારે કાને પડતા તે ઉપરથી તારણ કાઢી શકાય કે વિષયો પણ તળપદા હતા. હું અલી, તારો ઘણી મારે છે ? પિટ્યાને એક ફેરા મારા હાથમાં આવવા દે –

સૌંદર્યની જ વાત કરું છું. એના સમર્થનમાં મારે કહેવું છે કે સમરથમા નીચાં હતાં, જાડાં હતાં, કાળાં હતાં.

યાદ આવી ગયું તેથી આટલી વાત સમરથમાની કરી, બાકી અહીં તે પ્રસ્તુત ગણાય નહીં. પુસ્તક પિતા વિશે છે; માતા વિશે ભવિષ્યમાં કદાચ લખાય તો તેની વાત ત્યારે.

મિત્ર તરફ થોડો પક્ષપાત રહેવાની સંભાવના છે, છતાં શક્ય એટલા તટસ્થ બનીને મારે કહેવું પડશે કે શ્રેષ્ઠ લેખ હરદેવનો જ છે. અમારો હરદેવ તો નાનપણથી કલમબાજ હતો. સ્કૂલના ભીંતપત્રનું સંપાદન કરતો એટલું જ નહીં, અડધા કરતાં વધારે લખાણો એ પોતે લખતો. સભા સમક્ષ બોલવાની જરૂર પડે, કોઈ શિક્ષકની બદલી કે નિવૃત્તિ

જેવા પ્રસંગે, ત્યારે વિદ્યાર્થીઓના પ્રતિનિધિ તરીકે એની જ પસંદગી થતી. એ શક્તિઓને સરકારી નોકરી પણ ક્ષીણ નથી કરી શકી તેની સાબિતી આ લેખમાંથી મળી. મથાળે સંસ્કૃતનો શ્લોક ટાંક્યો છે. રાતદિવસનો સહવાસ અને વિવિધ પ્રસંગોનો સાક્ષી તેથી સ્મરણો અપાર – જાપાની પ્રતિનિધિમંડળ આવ્યું ત્યારે નંદલાલભાઈ પોતે કેવા ગાય દોહવા બેસી ગયા હતા વગેરે. વધારામાં ગદ્યકારની કલમનો જાદુ. ક્યાંક રમૂજ, ક્યાંક ગાંભીર્ય.

એક સાંજે હરદેવ બોલ્યો હતો એ શબ્દો મને હજુ યાદ છે. બાવળ અને પીપર ઉપર ફૂદકા મારી ગાયોને પંપાળી અને વાડામાંથી ઘરમાં ગયા. સમરથમાએ ગોળનાં દડાં આપ્યાં તે ગળી જઈ ઉપર લોટો લોટો પાણી રેડ્યું. પછી એક એક ખંડ વટાવતા ઓસરીમાં આવ્યા.

થોડું અંધારું થયું હતું.
હરદેવ કહે, ‘બેસ.’

અમે પગથિયાં ઉપર બેઠા. એ પણ અમારી એક પ્રવૃત્તિ હતી – બોલ્યા વગર પાસપાસે બેસી રહેવું. ઓસરીના છેડે આરામખુરશીમાં એક ઝાંખો આકાર હતો. હરદેવ એની સામે થોડી વાર જોઈ રહ્યો. પછી ધીમેથી બોલ્યો, ‘આ પથરો જોયો ?’

પગથિયાં પાસે એક અણઘડ પથ્થર પડ્યો રહેતો. ઠીક ઠીક મોટો, મજબૂત માણસથી પણ માંડ ઊંચકી શકાય એવડો. કોઈ જમાનામાં કદાચ એનો ઉપયોગ કપડાં ધોવા માટે થતો હશે.

મેં કહ્યું, ‘જોયો.’

‘ઘણી વાર અહીં એકલો બેસી રહું છું અને જોયા કરું છું. ત્યારે એક વિચાર આવે છે.’

હું કંઈ પણ બોલી શક્યો નહીં. ચૂપચાપ મિત્રના ચહેરા સામે તાકી રહ્યો. એના હોઠ, ગાલ બધું ધ્રૂજતું હતું.

‘વિચાર આવે છે કે આ પથરો ઉપાડી પેલા માણસનું માથું છૂંટી નાખું.’

એક સાંજની વાત, એક જ વાર બોલાયેલા શબ્દો. હોઠેથી નીકળતાંની સાથે હવામાં ઓગળી ગયા. એમનું જાણે અસ્તિત્વ જ રહ્યું નહીં. તેથી તો, હરદેવના લેખમાં એ વાતનો ઉલ્લેખ નથી.

r

શતાબ્દીવંદના કલાકીય સૂક્ષ્મતાથી વ્યક્ત થતી પીડા

હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ

એક બાળકીને સ્પશ્નન લઈ જતાં

તને નાનીશીને, કશું રડવું ને શું કકળવું ?
છતાં સૌએ રોયાં ! રડી જ વડમા લોકશરમે,
હસી જોકે હેયે, નિજ ઘર થકી કાશ ટળતાં.

બિચારી બાનાં, બે ગુપ્ત ચખ્ખિંદ્રુય વચમાં
ખર્ચાં, સ્પર્શ્યાં તુંને, નહિ યમ સમા ડાઘુજન તે.
નિચોવે શા કાજે, નયન અમથાં અન્ય ઘર ? ને
વિચાર્યું હું જેવે, મરણ કૂણું તે શીદ રડવું ?
– છતાં સૌએ રોયાં રૂઢિસર, દઈ હાથ લમણે.

ખભે લૈને ચાલ્યા, જરી જઈ, વળાંકે વળી ગયા,
તહીં ઓટે તારી સરખી વચની ગોઠણ ઠીકી.
રહી ‘તી તાકી એ, શિર પર ચઢીને અવરને
સૂઈ રહેવાની આ, રમત તુજ દેખી અવનવી,
અને પોતે ઊંચા, કર કરી મથી ક્યાંક ચઢવા;
– અમે આગે ચાલ્યા, રમત પરખી જૈ જ કપરી,
ગળા પૂંકે નાખી કર, પગ પછાડી, સ્વર ઊંચે
ગઈ મંડી રોવા, તુજ મરણથી ખોટ વસમી
અકેલી એ આખા, જગતમહીં એણે જ વરતી,
અને રોવું નહોતું, પણ મુજથી રોવાઈ જ ગયું.

– ઉમાશંકર જોશી

“સૌંદર્યો પી, ઉરઝરણ ગાશે પછી આપમેળે”

કોલેજમાં ભણતા હતા ત્યારે ઉમાશંકર જોશીએ આ સોનેટ રચેલું, માત્ર ૧૭ વર્ષની વયે. પણ પછી ઉમાશંકરે કેવળ સૌંદર્યની કવિતાઓ નથી રચી. લગભગ જીવનભર એમણે પ્રકૃતિનું સૌંદર્ય પીધું છે, પણ સમાજ એમની કવિનજરની બહાર નથી. આથી જ એમની ગતિ “વિશ્વમાનવી” બનવા ભણીની રહી છે.

– “વ્યક્તિ મટીને બનું વિશ્વમાનવી;
માથે ધરું ધૂળ વસુંધરાની.”

સમાજને એમણે બરોબર નિરખ્યો છે, કવિહૈયા થકી સાંભળ્યો છે. આથી જ તો ‘ભૂખ્યા જનોનો જઠરાગ્નિ’ એમની નજર બહાર નથી. આથી જ એમની પાસેથી ‘જઠરાગ્નિ’, ‘દળણાના દાણા’, ‘વાંસળી વેચનારો’, ‘સ્વપ્નોને સળગવું હોય તો’, ‘નાગાસાકીમાં’, ‘સ્વપ્નોનું એક નગર’ જેવાં કાવ્યો મળ્યાં છે.

ઉમાશંકર જોશીને એક પ્રશ્ન પૂછવામાં આવેલો –

“તમારી કોઈ અત્યંત મહત્ત્વની કૃતિ સહદયોની નજર બહાર રહી ગઈ હોય તેવું બન્યું છે ? કઈ કૃતિ ?” – એના જવાબમાં ઉમાશંકર જોશીએ ‘લોકલમાં’, ‘કાવ્યપૂર્તિ’, ‘એક બાળકીને સ્મશાને લઈ જતાં’ – ને યાદ કરીને કહેલું;

“એક બાળકીને સ્મશાને લઈ જતાં” – જુદા જ સંજોગોમાં સુન્દરમે તારવ્યું. હું ચીન હતો, ચીન અને અગ્નિ એશિયાના દેશો તરફ અને અહીં એક અમેરિકન સંપાદક આવેલા. ગુજરાતમાંથી કવિતાના અનુવાદો એમને જોઈતા હતા. સુંદરમે આ કાવ્ય પસંદ કર્યું અને અંબુભાઈ (પુરાણી)એ કરેલો એનો અનુવાદ પેલા સંપાદક ભાઈને સોંપ્યો. પાછળથી સુન્દરમે મને લખ્યું હતું કે આપણી રચનાઓમાંથી અંગ્રેજી જેવી બીજી ભાષાના અનુવાદમાં શું ઉભું રહી શકે એ જોવું એ એક અનુભવ છે.”

કવિને પ્રિય એવા શિખરિણીમાં આ કાવ્ય રચાયું છે. પ્રબોધ જોશીએ નોંધ્યું છે એમ આ કાવ્યનો પ્રાણ સોનેટનો છે. લોકો દ્વારા બોલાતી ઉક્તિઓ, લહેકા-લહેજા કવિએ શિખરિણી થકી નિરૂપ્યા છે. પ્રસંગ, પરિસ્થિતિ, પાત્રો, સામાજિક રૂઢિઓ – આ બધું જ કવિએ હૈયાની આંખોથી નિહાળ્યું છે અને શબ્દોના કેમેરા થકી નિરૂપ્યું છે. આ કાવ્યનું વિષયવસ્તુ પણ સોનેટનું છે. – એક નાની-શી બાળકીનું અવસાન થયું છે. લોકલાજે રુદનના દેખાડા થાય છે પણ અંદરથી તો ઘરમાંથી બલા ટળીનો આનંદ પણ થાય છે. આવું વડ-માને થાય છે. બિચારી માની આંખમાંથી આંસુ સરે છે. ડાઘુઓ બાળકીને સ્મશાને લઈ જાય છે. વળાંકે વળી જાય છે. કવિ આ બધું તટસ્થ રહીને નીરખી રહે છે. પછી કેમેરા ફોકસ થાય છે બાળકીની નાનકડી બહેનપણી પર. તો એ બહેનપણીને લાગે છે કે, એની સખી સૂઈ રહેવાની કોઈ નવી રમત કરી રહી છે. પણ બહેનપણીને પછી ખબર પડે છે કે એની પ્રિય સખી તો મરણ પામી છે ને તરત એ મોટેથી રડવાનું ચાલુ કરે છે. પછી કવિ તારસ્વરે વ્યંજના પ્રગટાવતાં લખે છે...

“તુજ મરણથી ખોડ વસમી

અકેલીએ આખા જગત મહીં એણે જ વરતી.

અને રોવું નહોતું પણ મુજથી રોવાઈ જ ગયું !”

આ વિષયવસ્તુ કવિઓને કાવ્ય રચવા માટે જો સોંપ્યું હોય તો આવું કાવ્ય કેવળ ઉમાશંકર જોશી જ રચી શકે. જેમ ‘પથેર-પાંચાલી’ જેવી ફિલ્મ સત્યજિત રે જ બનાવી શકે.

આ કાવ્યનું વિષયવસ્તુ સોનેટનું હોવા છતાં કવિ સોનેટ રચવાનો મોહ જતો કરે છે. ૧૪ના બદલે બીજી ૧૭ પંક્તિઓ રચે છે, જે આ કાવ્ય માટે અનિવાર્ય છે. શિખરિણી છંદનો પણ પ્રસંગોચિત, કાવ્યોચિત સુંદર ઉપયોગ કર્યો છે. શિખરિણીના ઉઘાડના લઘુ પછી સતત આવતા પાંચ ગુરુ પીડાને ઘૂંટવામાં મદદરૂપ થાય છે.

પહેલી જ પંક્તિ...

“તને નાની-શીને કશું રડવું ને શું કકળવું ?” –

–માં પ્રથમ શબ્દ પછી ‘નાનીશી’માં આવતા બે ‘ઈ’કાર પીડાને તથા ડૂમાને ઘૂંટે છે. છેલ્લી પંક્તિ આવે ત્યાં સુધી કવિ સ્વસ્થ રહીને બધું નીરખે છે અને પોતાની તટસ્થતા, નોંધપાત્ર વસ્તુલક્ષિતાના અંતે, છેલ્લી પંક્તિ –

“અને રોવું નહોતું પણ મુજથી રોવાઈ જ ગયું !”માં ત્રણ વાર આવતા “ઓ”કારથી જાણે કે ડૂમો મુક્ત રુદનમાં ફેરવાતો સંભળાય છે.” ત્રણ “ઓ”કારની સાથે ત્રણ “ઉ”કાર અને બે “ઈ”કાર મુક્ત રુદનના અવાજને પ્રત્યક્ષ કરવામાં મદદરૂપ થાય છે. આમ શિખરિણીનો કવિએ પૂરો કસ કાઢ્યો છે.

૮ પંક્તિઓના પ્રથમ ખંડની છેલ્લી બે પંક્તિઓમાં કવિ કહે છે :

“વિચાર્યું હું જેવે, મરણ કૂણું તે શીદ રડવું ?

– છતાં સૌયે રોયા રૂઢિસર, દઈ હાથ લમણે.”

૧૦ પંક્તિના બીજા ખંડમાં બાળકીની જ વયની ગોઠણનું પાત્ર ઉમેરાતાં આ કાવ્યને એક નવું જ પરિમાણ સાંપડે છે. શેરીના વળાંક પર ફોકસ કરીને જાણે કેમેરા આગળથી જ રાખ્યો હોય તેવી દશ્યાત્મકતા બીજા ખંડની પહેલી પંક્તિમાં પ્રગટે છે –

“ખભે લૈને ચાલ્યા, જરી જઈ, વળાંકે વળી ગયા,

તહીં ઓટે તારી સરખી વયની ગોઠણ દીઠી.”

બાળકીના મરણની પીડા કોના થકી વ્યક્ત કરવી ? અન્ય કવિ હોત તો આ પીડા બાળકીની મા થકી વ્યક્ત કરી હોત. પણ આ તો ઉમાશંકર જોશી, કવિઓના કવિ ! આ પીડાને વ્યક્ત કરવા કેટલા દૂર ગયા ને સાથે સાથે કેટલા નિકટ પણ ગયા ! બાળકીના મરણની પીડા એની સખી દ્વારા કેવી દશ્યાત્મકતાથી અને કલાકીય સૂક્ષ્મતાથી કવિએ રજૂ કરી છે !

કોઈના ખભે ચઢીને ગોઠણ જુએ છે કે પોતાની સખીને ડાઘુઓ લઈ જાય છે, ત્યારબાદ

–

“ગળા પૂંઠે નાંખી કર, પગ પછાડી, સ્વર ઊંચે

ગઈ મંડી રોવા.”

લોક-શરમે રડતાં વડ-માને અંદરથી તો ઘરમાંથી બલા ટળ્યાનો આનંદ થાય છે, બાળકીના મરણથી ખોટ કોને પડી ? અન્ય કવિ હોત તો માને ખોટ પડ્યાનું લખત. પણ ઉમાશંકર જોશીએ લખ્યું...

“તુજ મરણથી ખોટ વસમી

અકેલીએ આખા જગત મહીં એણે જ વરતી.”

બાળકીના મરણથી નાનકડી બહેનપણીને જે ખોટ પડે છે એ જોઈને કવિ તટસ્થ – સ્વસ્થ રહી શકતા નથી. આ ખોટ કવિહૈયાને વીંધી નાખે છે ને ડૂમો ઓગળે છે –

“અને રોવું નહોતું પણ મુજથી રોવાઈ જ ગયું !”

દશ્યાત્મકતા, સામાજિક પરિવેશ, વ્યંજના, વક્તા, કલાકીય સૂક્ષ્મતા તથા શિખરિણીનો

કાવ્યોચિત ઉપયોગ આદિ સહૃદય ભાવકના હૈયે ઊંડે ઊતરશે ને ભાવકનું હૈયું પણ પાણીપોચું થયા વિના નહીં રહે. આવું હૈયાસોંસરું કાવ્ય આપવા બદલ કવિ શ્રી ઉમાશંકર જોશીને કોટિ કોટિ વંદન.

r

ગુજરાતી સાહિત્યકોશ ખંડ-૨ના શોધન-વર્ધન અંગે

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિર દ્વારા 'ગુજરાતી સાહિત્યકોશ ખંડ-૨'નાં શોધન-વર્ધનનાં કાર્યનો આરંભ થયો છે. આ સાહિત્યકોશમાં ૧૯૮૫ સુધીમાં જન્મેલા સર્જકોની ડિસેમ્બર ૨૦૧૧ સુધીની માહિતી સમાવવાનો ખ્યાલ છે તો આ અંગે આપને વિનંતી કે જરૂરી અને પૂરક માહિતી મોકલશો કે જેથી કોશને પ્રમાણભૂત બનાવવામાં સહાય થાય.

લેખકોને વિનંતી

'પરબ'ના તંત્રી ત્રણેક મહિના વિદેશ હોઈ સઘળો પત્રવ્યવહાર ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સરનામે કરવા વિનંતી.

શ્રદ્ધાંજલિ

રંગલોકના સરકાર : બાદલ સરકાર

પરેશ નાયક

તેરમી મે ને શુક્રવારે રાત્રે વીસમી સદીના ભારતના એક દિગ્ગજ રંગકર્મીનો દેહ ઢળ્યો. જાણે ડાબેરી વિચારધારાના વ્યાપક પરાજયના ઓળામાં ઓલવાઈને પડ્યો. શરીરની ઓસરતી ઊર્જા છતાં, ડાબા-જમણા સર્વ અન્યાયોનો રંગભૂમિની રાહે પ્રતિરોધ કરતાં કરતાં પડ્યો.

નાટ્યકર્મી તરીકેના પાંચ દાયકાના નક્કર પુરુષાર્થના બળે ભારતના પ્રમુખ નાટ્યલેખક-દિગ્દર્શક તરીકે જેમનું સ્થાન અચળ છે તેવા બાદલ સરકાર (૧૫ જુલાઈ ૧૯૨૫ - ૧૩ મે ૨૦૧૧)નું ૮૬ વર્ષની વયે કેન્સર સામે લડતાં લડતાં જન્મ અને કર્મની ભૂમિ કલકત્તામાં નિધન થયું. એપ્રિલમાં એમને આંતરરાજ્ય કેન્સરનું નિદાન થયું હતું.

રાજકીય વિચારધારા સંદર્ભે બાદલ સરકારનો ઝોક સ્પષ્ટપણે ડાબેરી હતો. પરંતુ જે માનવીય અને કલાકીય સંવેદનાને બળે એ જમણેરી સમાજ-વ્યવસ્થાની ઉગ્ર ટીકા કરી શકતા હતા એવી જ સંવેદનશીલ દૃષ્ટિ વડે એ ડાબેરી વિચારનું સંતુલન ચકાસી પણ શકતા હતા.

'બાકી ઇતિહાસ' 'સારી રાત', 'એવમ ઇન્દ્રજિત', 'પગલા ઘોડા', 'સ્માર્ટક્સ', 'જુલુસ', 'ભોમા' વગેરે નાટકો વડે એ વીસમી સદીના છેલ્લા ચાર દસક દરમિયાન ભારતના અનેક ભાષાપ્રદેશોમાં ઘણા લોકપ્રિય થયા હતા. ૧૯૭૨માં એમને પદ્મશ્રી એનાયત થયો હતો.

મરાઠીમાં જે સ્થાન વિજય તેંડૂલકરનું છે તે બંગાળમાં બાદલ સરકારનું છે. બલ્કે એથી વિશેષ છે. બંગાળમાં પહેલા એમણે આધુનિક નાટકનાં પગરણ માંડ્યાં અને પછી ઉત્પલ દત્ત વગેરે સમકાલીન રંગકર્મીઓથી ફેટાઈને પ્રોસેનિયમનાં બંધન તોડી નાટકને પ્રજાની વચ્ચે લઈ ગયા.

સ્થાપિત વ્યવસ્થાનો વિરોધ કરતા સાતમા દસકના એમના પ્રતિબદ્ધ વિચારધારાનાં પણ આધુનિક સ્વરૂપનાં નાટકોથી રંગભૂમિનું એમનું ભગીરથ જીવનકાર્ય શરૂ થયું હતું. લેખકો અને કલાકારોના કબીલાઓમાં એ અરસામાં નક્સલ આંદોલનની પશ્ચાદ્ભૂમિમાં ડાબેરી વિચારધારાના માનવીય પક્ષને ઘૂંટાતો-પીસાતો જોવાનું સમસંવેદનાત્મક વલણ હતું.

સર્જક તરીકેનો બાદલ સરકારનો પ્રમુખ વિશેષ એ હતો કે એ સંસ્થાઓ, સરકાર, વાદ્યો ને વિચારધારાઓની પાર ઊઠીને એક તદ્દન સ્વતંત્ર મિજાજના કલાકાર અને વિચારકની વૈયક્તિક મુદ્રા ઉપસાવી શક્યા. જનમાનસના તમામ ભાવો-વિભાવો, અજંપા,

સમસ્યાઓને પોતાનાં નાટકોમાં એ ઢાળી શકતા હતા - પ્રોસેનિયમની શિસ્તમાં કામ કરતા હતા ત્યારે પણ, અને કલાકારના અહંકારને સંકોરતા પરંપરાગત રંગમંચને ત્યાગીને 'આંગનમંચ' અને 'ફ્રી થિયેટર' જેવા રજૂઆતના પ્રયોગાત્મક તરીકાઓ અજમાવતા રહ્યા ત્યારે પણ.

વેશ, વરણ કે વર્ગ વિનાનો સમાજ એ જેમ એમના જીવનનો તેમજ નાટકોનો પણ આદર્શ બની રહ્યો. માણસ શેરીમાં છે તો બાદલદાની રંગભૂમિ પણ શેરીમાં જઈ શકતી હતી. પરંતુ કલકત્તાનાં પબ્લિક પાર્ક કે શેરીઓમાં વિહરતા બાદલદાના થિયેટરે ક્યારેક NGOsના બીબાઢાળ એજન્ડાએ હાઈજેક કરવા માંડેલા નાટ્યસ્વરૂપની મર્યાદાઓ વહોરી નહોતી. એમનાં નાટકો 'પ્રોબ્લેમ પ્લેઝ' હતાં પણ 'પ્રોપેગેન્ડા પ્લેઝ' ક્યારેય નહોતાં.

બાદલ સરકાર માનવગૌરવ, પ્રેમ, સમાનતા અને કરુણાના માણસ હતા. એમનો જીવનભરનો ઉદ્દેશ્ય તે માણસની રાહ માણસ સુધી પહોંચવા માટેના પરિશ્રમમાં વ્યાખ્યાયિત થતો હતો. રંગભૂમિકલાના પણ ઉચ્ચતમ આદર્શો એ નટોની કેવળ body languageના માધ્યમથી અને ગ્રોતોવસ્કીના 'પૂઅર થિયેટર'ની સંકલ્પનાને સાંકળીને પ્રેક્ષકો સુધી પહોંચાડી શકતા હતા.

પોતાની આગવી શૈલીની નાટ્યશિબિરો દ્વારા કેવળ બંગાળમાં જ નહીં, દેશ અને દુનિયાનાં અનેક નગરોમાં હજારો કલાકારોને એમણે સજીવ રંગભૂમિની સર્જનાત્મક તાલીમ આપી હતી.

S

બાદલ સરકારનો દેહશિલ્પ ઘણેભાગે દિગ્ગીશ મહેતા કે ઉમાશંકર જોશીને મળતો આવે એવો. જેમ વીસ-બાવીસના ઉમાશંકરને ઈશાનિયા દેશની ડુંગરાળ પગવાટો ઉપર સડસડાટ નીસરતા કલ્પી શકીએ છીએ એમ જો સાઠ વર્ષના ઉમાશંકરને જિન્સ ને ટીશર્ટ પહેરીને ભરપૂર ઊર્જા સાથે, તીવ્ર ગતિએ ને તોય અદ્ભુત સૌમ્યતાપૂર્વક પરિષદના પેલા પગથિયાવાળા જૂના સેમિનાર-ખંડમાં નાચતા કે ઊછળતા-ફૂદતા કલ્પી જુઓ તો સમજાય કે - બાદલ સરકાર ત્યારે અદ્ભુત એવા હતા !

જેમ આ રીતે ઉમાશંકર અને બાદલદાની દેહકૃતિઓને સરખાવી શકીએ છીએ એમ બાદલદાની ભીંતર વસતા કલાના સ્પિરિટ બાબતે જો એમની અન્ય કોઈ વ્યક્તિ સાથે તુલના કરવી હોય તો ઈસરોના ડેકુ પ્રોજેક્ટના પ્રાણસમા ટીવી પ્રોડ્યુસર વિશ્વનાથ સાથે કરી શકાય. ફરક એટલો કે વિશ્વનાથ અંતરનો તાપ સહી ન શક્યા ને અધૂરા બેલે વિદાય થયા. બાદલદા પૂરો હિસાબ આપીને ગયા.

S

૧૯૮૨થી ૧૯૮૫ના ગાળાનાં ચાર વર્ષો દરમિયાન હું ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં નોકરી કરતો હતો એ અરસામાં ત્યાં લાગલગાટ બે વર્ષ બાદલ સરકારના નિર્દેશનમાં આઠ-દસ દિવસના ગાળા માટે નાટ્યશિબિરો યોજવામાં આવેલી. પરિષદના

કાર્યક્રમ-સંયોજકની રુએ તેમજ શિબિરાર્થી તરીકે બાદલદાના અંતેવાસી હોવાનો અનુભવ થાય એટલા એમની નિકટ રહેવાની તક મને મળેલી.

એ બે શિબિરોમાં કુલ મળીને અમને પચાસેક કલાકારોને એમણે માણસ બનાવેલા અને માણસોને કલાકાર. બીજી શિબિરના પૂર્ણાહુતિ-કાર્યક્રમને સૌ કલાકારોએ મળીને નામ આપેલું : 'માણસથી માણસ સુધી.' વર્ષોના અંતરાય બાદ પણ એ પચાસના જૂથમાંના કોઈ પણ બે મિત્રો જ્યારે પણ અણધાર્યા મળી જઈએ છીએ ત્યારે હજી નિશાળના દોસ્તો જેવા ઉમંગથી મળતા હોઈએ છીએ.

એચ. કે. આર્ટ્સમાં ભણતા હતા ત્યારે અદિતિ મારી કલાસમેટ એટલે અમારી નાટકવાળાઓની ટોળી જસવંત ઠાકરને ઘેર નિયમિત ભેગી થતી. એક વાર જસવંતભાઈએ અમને ચાર-પાંચને (મોટેભાગે - અદિતિ ઠાકર, સુકુમાર ત્રિવેદી, કાર્તિક અને / અથવા કીર્તિ ઠાકર) ભેગાં કરી 'એવમ્ ઇન્દ્રજિત' ભજવવાની ઇચ્છા બતાવેલી. એક-બે રીડિંગ્ઝ પણ થયેલાં. પણ અમે નાટક ઊભું ન કરી શક્યા. એ બહાને પહેલી વાર બાદલ સરકારનો પરિચય મળેલો. આઝાદી પછીના નગરજીવનના અજંપાનો એમાં ચિતાર હતો.

બાદલદાને પહેલી વાર જ્યારે અમદાવાદમાં જોયા ત્યારે એમનાં વાણી, વર્તન અને વિચારોમાં ધગધગતી આશા, થીજેલો આકોશ અને મક્કમ પ્રતિરોધ જોયેલાં, અનુભવેલાં. કલા અને સાહિત્યનો કશોક નવો જ અર્થ એમાંથી જડેલો. એ અર્થ કદાચ આજે પણ, વધુ ને વધુ અર્થહીન ભાસતા આધુનિક નગરજીવનની ભીંસને વહેવાનું બળ પૂરું પાડે છે.

હમણાં અદિતિએ માહિતી આપી કે જસવંત ઠાકરે એવમ્ ઇન્દ્રજિતના અનેક સફળ પ્રયોગો (અમે એનાં રીડિંગ્ઝ કરેલાં) એ અગાઉ ગુજરાત કોલેજના નાટ્યવિભાગના તેઓ વડા હતા ત્યારે ભજવેલા. અમદાવાદમાં 'સારી રાત', 'પગલા ઘોડા' અને 'જૂલુસ'ના પ્રયોગો પણ વિવિધ નાટ્યજૂથોએ કર્યાનું યાદ છે. હરીશ કકવાણી, દિલીપ શાહ, દીપ્તિ જોષી વગેરે કલાકારોએ પણ બાલદાનાં નાટકોમાં ભૂમિકાઓ ભજવી છે.

હસમુખ બારાડીના 'ગેરેજ થિયેટર' ગ્રૂપે બાદલ સરકારનાં 'જૂલુસ' અને 'શેષ નાઈ' બે નાટકો ભજવેલા. 'સ્પોર્ટ્સ'નો જ્યોતિ બારાડીના અનુવાદ ઉપર આધારિત નાટ્યપ્રયોગ રિહર્સલ્સનો કોઠો ઓળંગી નહીં શકેલો. આ ઉપરાંત બાદલદાની નાટ્યશૈલીનો પણ 'ગેરેજ થિયેટર'ના દિગ્દર્શકોએ અવારનવાર કલાત્મક વિનિયોગ કર્યો છે.

S

લગભગ અઢી વર્ષ ઉપર (માર્ચ ૨૦૦૯ની આસપાસ) મિત્ર અને નિર્માતા રમેશ પીમ્પલે સાથે પંદરેક દિવસના બંગાળી ફિલ્મના એક શૂટિંગ શિડ્યૂલ માટે કલકત્તા જવાનું થયેલું. મને ઊંડે ઊંડે બાદલદાને ફરીવાર મળવાની ઇચ્છા હતી. પણ ફુરસદ ઝાઝી હતી નહીં. ત્યાંના ફિલ્મ સ્ટુડિયોઝમાં કે શૂટિંગ યુનિટમાં કોઈ યુવા બંગાળીને એમના

ઠામઠેકાણા વિશે કશી ભાળ નહોતી. પચીસી-ત્રીસીના કેટલાકને માટે તો કોણ બાદલ સરકાર એ પ્રશ્ન પણ થતો.

એક દિવસ ફિલ્મમેકર ગૌતમ ઘોષને ઘરે સામાન્ય ચર્ચા દરમિયાન ટેલિવિઝન અને કમર્શિયલ સિનેમાના દબાણ વચ્ચે સમાંતર સિનેમા અને સમાંતર રંગભૂમિ કેવી રીતે ટકી શકે એ વિષે વાત નીકળેલી. બાદલ સરકારની વાત પણ નીકળી. ગૌતમ ઘોષની વાત ઉપરથી હું એટલું કળી શકેલો કે ગુજરાત પેઠે છેલ્લા સ્ટેજે નહીં તોય બંગાળમાં પણ રંગભૂમિની હાલત નાજુક તો છે. ગૌતમ ઘોષ પાસે બાદલદાના અતાપતા તો હોય જ, પણ બંગાળમાં કળા અને કલાકારોની સ્થિતિથી એ પોતે જ એટલા મૂંઝાયેલા લાગેલા કે બાદલદા વિશે વિશેષ પૃચ્છા કરવાની હું હિંમત ન કરી શક્યો.

થોડા દિવસ પછી ઋત્વિક ઘટકના એક કાળના સહકર્મી એક વૃદ્ધ ફિલ્મમેકર મળ્યા. એમની પાસેથી બંગાળના સુવર્ણકાળ જેવા દિવસોનાં સંસ્મરણો સાંભળવા મળ્યાં એમાં પણ બાદલદાનો ચહેરો ઝળકી રહ્યો. પરંતુ એમના તત્કાલીન સ્થિતિ, પરિસ્થિતિ વિશે બરોબર ભાળ ન મળી.

એમના વિશે જે છૂટકછૂટક વિગતો મળી એ પરથી સમજાયું કે મૂડીવાદ અને નક્સલવાદ વચ્ચે ભીંસાયેલા કલકત્તા શહેરમાં બાદલદા hope અને હતાશા વચ્ચે માર્ગ કરતા કરતા જીવનની કલાઈમેક્સનું દશ્ય જીવી રહ્યા છે, અને એમનું આત્મબળ અડગ છે.

દરમિયાન એક દિવસ એમનું સરનામું પણ મળી ગયું. અમારા નિવાસથી માત્ર દસપંદર મિનિટના ટેક્સીમાર્ગે એમનું ઘર હતું એમ જાણ્યું. પરંતુ પાછા જવાનો વખત આવી પહોંચ્યો ત્યાં સુધી હું મારી ભીતર એવી એક પણ પોઝિટિવ વાત ન વિચારી શક્યો કે જે વાતના તાંતણે સવા બે દાયકા અગાઉ બાદલદા સાથે એમની રાહબરીમાં વિતાવેલા રોમાંચક દિવસોની યાદ તાજી કરી-કરાવી શકું. મારા ગુજરાતનાં રંગમંચ, કલા, સિનેમા કે સમૂહ માધ્યમો વિશે હું એમને શું કહું કે એમના બંગાળ વિશે એમની પાસેથી શું સાંભળવાની અપેક્ષા રાખું ?

પાછા ફરતાં રસ્તામાં ટાગોર-શરદના બંગાળ અને બાદલના બંગાળ વચ્ચે મનમાં અમસ્તી જ તુલનાઓ જાગ્યા કરતી હતી. અર્ધબંગાળી કે અર્ધગુજરાતી ભાસતાં કેટલાંય ભદ્રલોકનાં સહપ્રવાસી સ્ત્રીપુરુષો વિમાન કંપનીની મોંઘી પાણીબોટલો અંગે કચવાટ કરતાં ઘરેથી આણેલાં છૂંદા-અથાણાં ને ખાખરા-પૂરી ખાઈ ઘેરથી ભરેલી વોટરબોટલો કરકસરપૂર્વક ગળામાં ટપકાવતાં વેપારધંધા અને ખાણીપીણીનાં ચિંતાચિંતનમાં ડૂબેલાં હતાં.

અમદાવાદ ઊતરતા સુધીમાં તો વિમાનમાં ગુજરાતી-બંગાળી રસોડાઓની કશીક એવી મિશ્ર વાસ ફેલાઈ ચૂકી હતી કે એ વાસવિલાસમાં રાચતાં રાચતાં બાદલ સરકારના નામને યાદ કરવાનો કશો અર્થ પણ નહોતો...

S

૨૦૦૩માં બાદલ સરકારને માર્ગ અકસ્માતમાં બન્ને પગે ગંભીર ઈજા થઈ હતી. થાપાના ભાગથી બેઉ પગમાં સ્ટીલના સળિયા દાખલ કરવા પડ્યા હતા. પરિણામે નાટકોના નિર્દેશન અને ભજવણીમાં સીધી ભાગીદારી એ ટાળતા હતા. એમનાં નાટકોના વાચનની બેઠકો નિયમિતપણે થતી હતી. જોકે આ ગાળામાં એમના લેખનકાર્યને ફરી વેગ મળ્યો હતો. શેક્સપિયરના 'મેકબેથ'નું રૂપાંતર એમણે આ વર્ષોમાં કર્યું.

બાદલ સરકાર નામનો એ માણસ હવે આપણી વચ્ચે નથી. પણ એમની નાટ્યકૃતિઓ, 'થર્ડ થિયેટર' અને 'ફી થિયેટર'ની એમની મૌલિક નાટ્યવિભાવનાઓ તથા અનેક કલાકારોના દિલમાં એમણે જગવેલી કલાના સત્યની જ્યોત, સદાકાળ જીવંત રહેશે...

બાદલ નામનો અટૂલો એક બાઉલ ગાયક શોષણની પીડા અને અન્યાયની વેદનાનાં ગીતો તથા એના પ્રતિકારનું દિવ્ય સંગીત લઈને જાણે વાદળોમાંથી આવ્યો અને ફરી વાદળોમાં વિલીન થઈ ગયો...

**બાદલ બાઉલ બાજાય બાજાય બાજાય રે
બાજાય રે એકતારા.**

r

સમીક્ષા / ગ્રંથાવલોકન

સ્વ અને ઇતરથી અજાણ્યા હોવા / રહેવાની ગૂંચળામણ | વિજય શાસ્ત્રી

[બીજે ક્યાંક (નવલકથા) : લેખક : વીનેશ અંતાણી, પ્રકાશક : આર. આર. શેઠની કંપની, મુંબઈ ૪૦૦ ૦૦૨, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧, પ્રથમ આવૃત્તિ મે, ૨૦૧૦, પૃ. ૧૮૪, કિં. રૂ. ૧૨૫.]

સુધાકર, અવનિ, તેમની દીકરી નમિતા અને ચિત્રકાર સુધાકરની શિષ્યા આશના – આ ચાર મુખ્ય પાત્રોને સંડોવતી પરિસ્થિતિનું નિર્માણ અને નિર્વહણ ‘બીજે ક્યાંક’માં કથારસને જાળવતી રીતિમાં થયું છે. સુધાકર કલાકાર જીવ છે. એમનું વ્યક્તિત્વ લેખકે પ્રયત્નપૂર્વક opaque અપારદર્શક, અસ્પષ્ટ રહે એ રીતનું વિકસાવ્યું છે. ક્યારેક, ક્યાંક તેઓ અર્ધપારદર્શક બની શકે છે પણ તેમને પારદર્શક રૂપમાં કોઈ જોઈ શકતું નથી. બીજાં પાત્રો તો તેમની અકળ વ્યક્તિત્વ-મુદ્રાઓથી સતત મૂંઝાતાં અને તેથી પીડાતાં રહે જ છે પણ લેખકે તેમને પોતાને પણ પોતાનાથી મૂંઝાતા, અકળાતા ઠેર ઠેર દર્શાવ્યા છે. એક સ્થળે (પૃ. ૧૬૫) એમની શિષ્યા આશના તેમને કહે છે કે ‘આટલો બધો મૂંઝારો સારો નહીં.’ સુધાકરનું ભીતર કુણ્ઠિત (અં. stunted) છે. ભીતરમાં જે કંઈ ચાલી રહ્યું છે તેની અભિવ્યક્તિ ન થતી હોય એ તેમની નિયતિ છે. ઓર્ટેગાએ નવલકથામાં પાત્રાલેખન પર ભાર મૂક્યો હતો તો બર્નાર્ડ બર્ઝોન્ગી જેવા પરિસ્થિતિ પર ભાર મૂકે છે. બંને અભિપ્રાયો અંતિમે જઈને ઉચ્ચારાયા હોય એમ લાગે કેમકે કથાસૃષ્ટિની ધરી પાત્ર અને પરિસ્થિતિ ઉભયના રાસાયણિક સામંજસ્યની બનેલી – બનતી હોય છે. પરિસ્થિતિ ભિન્ન ભિન્ન આકારો ધારણ કરતી રહે. Amorphous Situation પાત્રોને પણ વિચિત્ર રીતે વર્તવા પ્રેરે, મજબૂર કરે એ વાત સુધાકરના પાત્રસંદર્ભે વધુ બંધબેસતી થાય છે. તેમણે અવનિ સાથે પ્રેમલગ્ન કર્યાંને સાડાત્રણ દાયકા વીતી ગયા છે અને આ સમયના ભારે તેમના સંબંધોની મુગ્ધતા અને તાજગી સૂકવી દીધાં છે. વક્તને ક્રિયા ક્યા ઓ હંસી સ્મિતમ; તુમ રહે ન તુમ, હમ રહે ન હમ ! અવનિને તેની સંસ્થામાં વધુ ને વધુ રસ પડતો રહે અને સુધાકરને પોતાનાં ચિત્રોમાં. આ પ્રકૃતિ અને પ્રવૃત્તિનો તફાવત તેમને પરસ્પરથી દૂર કરતો જાય એ માટે પ્રતીતિકર પ્રસંગયોજના થઈ છે. જેમકે દીકરી નમિતા પરણીને વિદેશમાં સ્થાયી થઈ છે તેને ત્યાં દીકરીનો જન્મ થાય છે. તેમાં તકલીફ ઊભી થતાં અવનિને તાબડતોબ દીકરી અને દીકરીની દીકરીને સાચવવા ઈંગ્લેન્ડ ચાલી જવું પડે અને ત્યાં જ તેના પર હૃદયરોગનો હુમલો આવે અને તેનું મૃત્યુ નીપજે વગેરે ઘટમાળ પ્રતીકાત્મક અર્થો ધરાવતી બની રહે છે. સુધાકરનું પોતાનામાં જ (ફક્ત પોતાનામાં જ ? કે આશનામાં પણ ?) ખોવાયેલા રહેવું એ અવનિ માટે જુદી રીતના હૃદયરોગના હુમલા બરાબર જ ગણાય.

અવનિના મૃત્યુથી એકલા પડી ગયેલા સુધાકર અને તેમની ‘પુખ્ત સ્ત્રી’ લાગી

રહેલી શિષ્યા આશનાને વારંવાર એકબીજાની નિકટ આવી જતાં દર્શાવાયાં છે. ચીલાચાલુ નવલકથાકાર હોત તો કશુંક ગલગલિયાં કરાવતું આલેખન કરવાનો લોભ રોકી શક્યો ન હોત પણ વીનેશે અહીં ‘એવી’ પરિસ્થિતિનો આવો સસ્તો ઉપયોગ કર્યો નથી. કુંઠિતતા, મૂંઝારાના Victim તરીકે ઉપસાવેલા સુધાકરના પાત્રને છેવટ સુધી એવા જ રાખ્યા છે એમાં પાત્રાલેખનની સુસંગતિ વરતાય છે. ના, એવું નથી કે સુધાકર પોતાની આ કુણ્ઠાઓમાંથી છૂટવા સાવ નિષ્ક્રિય રહે છે. એકથી વધુ ક્ષણો એવી એમને મળે પણ છે જેમાં એ પોતાને અન્ય સમક્ષ વ્યક્ત કરી શકે, પણ Anyhow he remains a dangling man. દ્વિધાત્મકતા તેનો પાત્રવિશેષ છે.

બીજી તરફ આશનાના પિતાજી પણ આવા જ કોઈક અકથ્ય અને અકળ મૂંઝારાને વશ થઈ આત્મહત્યા કરે છે ત્યારે આશના સુધાકરને પૂછે છે, “એ કયો મૂંઝારો હોય છે, સર ?” (પૃ. ૧૧૩) ત્યારે આશનાના આ(વા) પ્રશ્નનો જવાબ આપવાની સ્થિતિમાં સુધાકર નથી કેમકે તેઓ પોતે પણ પોતાના મૂંઝારાને કળી શક્યા / શકતા નથી. વ્યક્તિના પોતાને વિશેના અજાણ્યાપણાનું થીમ અહીં રસપ્રદ બન્યું છે. બીજી ભાષાઓમાં આધુનિક કથાસર્જનો આ પ્રકારનાં સંકુલ સંવેદનોને ઉતારતાં રહ્યાં છે. અહીં પણ વીનેશભાઈએ આવો ઉપક્રમ સેવ્યો હોય એવી અનુમિતિ અસ્થાને નથી.

ખેર. સુધાકર પોતાના જટાજૂટમાંથી મુક્ત થઈ બહાર નીકળી શકતા નથી. તેમના સ્વકેન્દ્રીપણાને વળ ચડાવે એવી ઘટનાઓ આંતરે આંતરે બનતી રહે છે. તેમની દીકરી, તેમનું લોહી નમિતા પણ તેમને ઓળખવા જેમ જેમ પ્રયત્નો કરે છે તેમ તેમ તેઓ વધુ ને વધુ અજાણ્યા બનતા જાય છે એવું જ આશના વિશે પણ બને છે અને અવનિ તો એમાં ને એમાં જ મૃત્યુને વશ પણ થાય છે. ખુદ સુધાકર પોતે પોતાને ઓળખવામાં નિષ્ફળ રહે છે. કેટલાક સંવાદો પણ ચોક્કસ સંદર્ભોને લીધે અર્થબહુલ બની, આસ્વાદ્ય બની રહે છે. જેમ કે પત્નીના મરણ પછી, આશના અને નમિતા સાથે શિવમંદિરે ગયેલા સુધાકરના પ્રસંગમાં શિવલિંગની “પુનઃ પ્રતિષ્ઠા”નો ઉલ્લેખ થાય છે ત્યારે એ “પુનઃ પ્રતિષ્ઠા” સુધાકરના ખાલી જીવનમાં કદાચ આશનાની પણ થઈ / હોઈ શકે એવા સંકેતો કથારસને બળ આપે છે. એ જ રીતે કૌસાનીના પ્રવાસે ગયેલાં સુધાકર-આશના માટે લેખક જ્યારે (પૃ. ૧૭૪) “આશના વધારે ને વધારે નજીક આવતી જતી હતી” જેવો વાક્યપ્રયોગ કરે છે ત્યારે આમ તો તે બહારથી કોટેજ તરફ આવતી આશનાનું સાદુંસીધું વર્ણન જ લાગે પણ સુધાકરની તે સમયની માનસિકતા સંદર્ભે તે વાંચીએ ત્યારે તેમાંનો જુદો અર્થ રસપ્રદ બની રહે.

સુધાકરની વ્યથા કરતાં વાયકને અવનિની વેદના વધુ અપીલ કરે છે. પૃ. ૧૭૮ પર પુરોહિતજીના અવનિ માટેના આ શબ્દો : “એમને મળવાનું થતું ત્યારે લાગતું કે એમનામાંથી કશુંક ઓસરી ગયું છે. ...એ કેન્દ્રમાં રહ્યાં નહોતાં.” અવનિની આ કેન્દ્રચ્યુતતા સુધાકરને પણ પીડે જ છે માટે જ તો તેઓ ખલનાયક નહિ, કૃતિના

કથાપ્રપંચના નાયકપદે ટકી રહે છે. સંવેદનશીલ વત્તા ચિંતનશીલ માનવી(ઓ)ની છબી ‘બીજે ક્યાંક’માંથી વાયકને સાંપડે છે એ તેનું મૂલ્ય દર્શાવતી સાહિત્યિક ઘટના છે.

કળાદષ્ટિથી નિયંત્રિત વાર્તાઓ | ઇલા નાયક

અંચળો : લે. મોહન પરમાર, પ્ર. આ. ૨૦૦૮, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ....., કિં. રૂ. ૧૫૫/-]

સાહિત્યને જીવનનું દર્પણ માનવામાં પૂર્ણ સત્ય નથી કેમકે સાહિત્ય સમાજને, જીવનને કળાપૂર્ણ ઘાટ આપે છે, તે જીવનને પુનઃ પ્રસ્તુત કરે છે. સાહિત્યને જીવનની કે સમાજની અવેજીમાં મૂકી ન શકાય. અલબત્ત સાહિત્યકાર અને સમાજ વચ્ચે અવિચ્છિન્ન એવો ગૂઢ સંબંધ રહેલો છે. સમાજ સાહિત્યમાં સામગ્રી તરીકે પ્રવેશતો હોય છે. સાહિત્યમાં સમાજ અનેક સ્તરે સંડોવાયેલો હોય તો પણ સાહિત્યનું નિયામક તત્ત્વ માત્ર સમાજ નથી. સાહિત્ય સમાજ ઉપર પોતાનો પ્રભાવ પાડે છે પણ એને નિયંત્રિત કરે છે કળાતત્ત્વ. આથી સાહિત્ય સમાજશાસ્ત્રની બદલીમાં ન ચાલે. સામાજિક સુધારાનું સાહિત્ય હોઈ શકે પણ એમાં સૌંદર્ય અનુસૂત ન હોય તો તે સાહિત્યકળાના મહત્ત્વના પ્રકાર તરીકે સ્વીકૃત ન બને. સાહિત્યને ઈતર ધોરણે તપાસવા જતાં સાહિત્યકૃતિના સૌંદર્યનિષ્ઠ અભિગમની ઉપેક્ષા થવાનો ભય તો રહે જ છે. આ દષ્ટિએ જોઈએ તો મોહન પરમારની ઘણીખરી વાર્તાઓમાં પ્રવેશેલો સમાજ કળાદષ્ટિએ પણ તોષ આપે છે. તેઓ આપણા ઉત્તમ વાર્તાકાર તરીકે નીવડ્યા છે.

‘અંચળો’ મોહન પરમારનો પાંચમો વાર્તાસંગ્રહ છે. એમાંની સત્તર વાર્તાઓમાંથી બાર જેટલી વાર્તાઓ સાહિત્યિક ધોરણોએ ખરી ઊતરે છે. ‘ભ્રમણા’, ‘પળોજણ’, ‘સમાધાન’, ‘ન કહેવાયેલી વાત’, ‘કાયાપલટ’ સરેરાશ કૃતિઓ છે. આપણી આસપાસના સમાજમાંથી વાર્તાકારને અનેક વિષયો સાંપડ્યા છે. ઓફિસ, ઘર, સોસાયટી, ચાલી, ઠાકોરોની હવેલી, ઝૂંપડપટ્ટી, ગામડું જેવાં અનેક સ્થળ સાથે અવિયુક્ત રીતે જોડાયેલાં સ્પર્શક્ષમ પાત્રો દ્વારા અહીં જીવન વ્યક્ત થયું છે. વાર્તાઘટના પાત્રો થકી વિકાસ પામી છે. ઘણી વાર્તાઓમાં પ્ર. પુ. કથનકેન્દ્રથી પાત્રોનું આંતરિક ઊઘડતું જાય છે અને પ્રસંગો ગૂંથાતા રહે છે. એક અભ્યાસુ મનોવૈજ્ઞાનિકની જેમ વાર્તાકાર પાત્રોના આંતરતમમાં પ્રવેશ કરાવે છે. લાલચ, ઈર્ષ્યા, સત્તાભૂખ, ક્રોધ, અકળામણ, પ્રેમ જેવા ભાવો અનુભવતાં આ પાત્રો તેમનાં વાણી-વર્તન દ્વારા જીવંત બન્યાં છે. ‘અંચળો’ વાર્તાનો નાયક એક કંપનીમાં ઓફિસર છે. એને બઢતી મળવાની છે. પણ પોતાનાથી મોટા અધિકારી સુધીર અગ્રવાલના ભોગે મળવાની છે. સુધીર અગ્રવાલ પ્રામાણિક અને સક્ષમ અધિકારી હતો, પણ ઉપરીઓની ખુશામત ન કરી શકતો હોવાને કારણે તેને કંપનીમાંથી હાંકી કાઢવામાં આવે છે અને તે આઘાતને કારણે હાર્ટએટેકથી મૃત્યુ પામે છે. સુધીર અગ્રવાલની જગા વાર્તાનાયકને મળવાની છે. સુધીર અગ્રવાલ નાયકનો હૂંફાળો મિત્ર હતો. તેની જગાએ

આવવામાં નાયક અપરાધભાવ અનુભવે છે. તે એમ. ડી. થવાનું પાછું ઠેલે છે, પણ આ બઢતી, સત્તા તેને આકર્ષે પણ છે. એક તરફ મિત્ર તરફની લાગણી છે તો બીજી તરફ સત્તાપ્રાપ્તિનો લોભ છે. આ બે વૃત્તિઓ વચ્ચેનો સંઘર્ષ અને નાયકના મનોતંત્રને વાર્તાકારે એની વાણી અને ક્રિયાઓ દ્વારા આબેહૂબ પ્રગટ કર્યું છે. એના મનની આ ખેંચતાણ પ્ર. પુ. કથનકેન્દ્રથી રજૂ થઈ છે. પોતાની વૃત્તિઓથી ત્રાસેલો નાયક થોડો સમય દૂર દીકરાને ત્યાં ચાલ્યો જાય છે પણ મિત્ર દ્વારા ચેરમેનનું તેડું આવતાં તેને પાછા આવવું જ પડે છે. હજુ તેનું મન શાંત થયું ન હતું. ચેરમેન એક કવર નાયક સમક્ષ ધરતાં કહે છે : “આજથી તમે આ ઇન્સ્ટિટ્યૂટના એમ. ડી. છો.” તેને આ કવર સોનાના વરખવાળું લાગે છે પણ એક ક્ષણ હૃદય ધબકારો ચૂકી જાય છે. તેના હૃદયમાં ઊલટીસૂલટી વિચારોનું ઘમસાણ ચાલે છે. અંતે તે અંદરના શખ્સને ખભા પર ઊંચકી ભોંય પર પટકે છે અને તે ચેરમેન સામે જોયા વિના નીચું જોઈ જાય છે અને ભોંય પર ઘસાતી બૂટની એડીઓ હળવેથી રોકી લે છે. ચાંપો બંધ કરે છે અને તેને નિરાંતે ઊંઘવાનું મન થાય છે. અહીં વાર્તાકારે બઢતીના પત્રનો અસ્વીકાર સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવ્યો નથી પણ “મેળ પડે તો હવે નિરાંતે ઊઘવું હતું” જેવા શબ્દોમાં એનું ઈંગિત કર્યું છે એમાં વાર્તાકારની કળાસૂઝ પામી શકાય છે. પ્રથમ વાર્તાની જેમ “સમથળ” વાર્તામાં પણ નાયિકાનું મનોજગત જ કેન્દ્રમાં છે. કુટુંબ માટે વૈતરું કરતી મધ્યમવર્ગીય નાયિકા અનેક રીતે ત્રસ્ત થયેલી છે. બીમાર સાસુની સેવા, પતિ-બાળકો, ઘરનું કામકાજ, નણંદોનાં મહેણાંટોણાં આદિથી તે થાકેલી છે, કંટાળેલી છે. આથી તે માંદી સાસુ પ્રતિ લાગણી ધરાવતી હોવા છતાં કઠોર બની જાય છે. તેને પોતાની મમ્મીની ખબર કાઢવા જવું છે, તે સાસુ પાસે જવાની રજા માગે છે ત્યારે સાસુના પ્રેમાળ વચનોથી કૂણી પડે છે. “સાચું કહું તો તું નથી હોતી ત્યારે હું સાવ એકલી પડી જાઉં છું.” એવા સાસુના વાક્યથી તે લાગણીભીની બને છે. અને એને દીવાલ પર લટકતા સાસુના ફોટામાં પોતાનો ચહેરો દેખાય છે. સાસુ સાથે એકરૂપતા અનુભવે છે. સાસુની જગાએ પોતે જ લકવાગ્રસ્ત હોય એવું અનુભવે છે. અને તે દોડીને સાસુ પાસે બેસી જાય છે. આમ વાર્તાના અંતે નાયિકાના નકારાત્મક ભાવોનું પ્રેમસંવેદનમાં થતું સંક્રમણ સ્પર્શી રહે છે. નિમ્ન મધ્યમવર્ગની અનેક મોરચે ઝૂલતી સ્ત્રીની મનોવિંટબણાનો તાદેશ અને વાસ્તવિક ચિતાર વાર્તાકારનું ઝીણું નિરીક્ષણ દર્શાવે છે. નાયિકાના આંતરમનનો ઉદ્દેગ અને અંતે પ્રેમની ભાવનાનો ઉદય વાર્તાને માનવીયતાનું પરિમાણ આપે છે. વાસ્તવ અને ભાવનાને સાથે મૂકીને વાર્તાકાર ભાવનાની વ્યંજના જે રીતિએ કરે છે તે વાર્તાને કળામૂલ્ય આપે છે.

“હેડકી” વાર્તામાં નિઃસંતાન નાયિકાના મનોગતને પ્ર. પુ. કથનકેન્દ્ર અને ત્રી. પુ. કથનકેન્દ્રના સમન્વયથી આલેખ્યું છે. નિઃસંતાન કાંતાને ત્યાં ગેસનો બાટલો મૂકવા આવતા રાજસ્થાની કિશોર પ્રતિ તે વાત્સલ્યથી ખેંચાય છે, પણ કાંતાનો પતિ એના પર વહેમાય છે. એક વાર તો કાંતા સાથે હસીબોલી રહેલા રામજીને જોઈ આવેશમાં આવી ગયેલો કાંતાનો પતિ નરુ એનો હાથ પકડી ચોક સુધી મૂકી આવ્યો હતો. આ

દિવસથી રામજી કાંતાથી અતડો રહેવા લાગે છે. આવી સ્થિતિમાં કાંતા માસીની દીકરીને દત્તક લેવા જાય છે. કાંતાની માગણીનો માસી અસ્વીકાર કરે છે. કાંતા ભાંગી પડે છે. તે અનાયાસે શનાભાઈના ઘરની દિશામાં જાય છે. આ શનાભાઈની નિઃસંતાન દીકરીએ આપઘાત કર્યો હતો. કાંતાને આ દિશામાં જતી દર્શાવીને તે પણ આપઘાતના નિર્ણય પર આવી હોય એવું વાર્તાકારે સૂચિત કર્યું છે. આ પછી કાંતાને હેડકી ઊપડે છે તેને આ હેડકીના અવાજમાં રામજીના મેલાઘેલા પગનો સંચાર વરતાય છે અને તેનું વાત્સલ્ય જાગી ઊઠે છે. તે શનાભાઈના ઘરની દિશા જ બદલી નાંખે છે. કાંતાને આપઘાતના માર્ગેથી પાછી વળેલી દર્શાવીને રામજી તરફ પાછી ફરતી દર્શાવી વાત્સલ્યનો મહિમા કર્યો છે.

‘નાથટેકરી’ વાર્તામાં કથક દ્વારા નાયકમનની ગતિવિધિ નિરૂપાઈ છે. છ મહિના પહેલાં નાયક મિલિટરીમાં ગયો હતો. પત્ની-બાળકોને ભાઈ-ભાભીને આધારે છોડ્યાં હતાં. તેમના ઉપર ભાઈ-ભાભીએ અસહ્ય ત્રાસ વર્તાવ્યો હતો. પત્ની રાણી બાળકોને એમના મામાને ત્યાં મૂકીને નાથટેકરી તરફ ચાલી ગઈ હતી એવું નાયકને લોકો દ્વારા જાણવા મળે છે. આ જાણી તે ગુસ્સાથી વિક્રમે છે. તે રઘવાયો થઈ ઓસરીમાં દોટમદોટ કરે છે. બધું વેરણછેરણ કરી નાંખે છે. ખાટલાની ઈસો ભાંગી નાંખે છે. બારણાંને લાત મારી તોડી નાંખે છે. વાસણફૂસણને ઠોકીને ફૂબડાં કરી મૂકે છે. ઘરનાં નળિયાં ઈંટોનાં રોડાં ફેંકીને તોડે છે અને આખું ફળિયું ધૂજે એવી ત્રાડ પાડે છે. ભાભીને આવેલી જોઈ વધુ ગુસ્સે ભરાય છે અને એની ગળચી પકડે છે, ભોંય સરસી પટકે છે. અહીં વાર્તાકારે ગુસ્સે ભરાયેલ વ્યક્તિનું દશ્યાત્મક ચિત્ર આલેખ્યું છે. જેમના ભરોસે કુટુંબને મૂક્યું હતું તે ભરોસી તૂટતાં નાયકનો વિક્રમ તેને પશુવત્ બનાવી દે છે. આ પછી તે રાણીને શોધવા નાથટેકરી તરફ જાય છે. નાથટેકરી વિશે લોકોમાં રહસ્યભરી વાતો પ્રચલિત હતી. નાથટેકરી અને નદીનાં રહસ્યમય વર્ણનો એક ભયપ્રદ પરિવેશ રચે છે. રસ્તા પર રાણીનાં પગલાં જોઈ નાયકમાં આશા જાગે છે. તે આગળ જીર્ણ ખંડેરમાં જાય છે. ખંડેરમાં કોઈ હતું નહીં. રાણીનાં પગલાં તેના હૃદયમાં હાહાકાર મચાવે છે પણ અંતે તે રાણીનાં પગલાંને પાંપણની ધાર પરથી ખંખેરી નાખે છે. નાથટેકરી સામે જોઈ મોં મચકોડે છે અને પછી તે આડું જોઈ જાય છે. અહીં વાર્તા પૂરી થાય છે. વાર્તાનો અંત સંદિગ્ધ છે. પણ અહીં વાર્તાકારે એક સંકેત મૂક્યો છે : “માણસ તરીકેની સઘળી રીતરસમ એ ભૂલી બેઠો. એ ટૂંટિયું વાળીને ખંડેરમાં લપાતો ગયો, લપાતો જ ગયો.” અહીં નાયકનું પશુમાં થતું રૂપાંતર સૂચિત થાય છે તો પણ અંત રહસ્યમય જ છે. “આધું પીધું મઝા કરી” કે “તેણે આપઘાત કર્યો” જેવા અંત અહીં અપેક્ષિત નથી; અહીં તો કુટુંબ ગુમાવીને હતાશ થયેલા નાયકનું સંવેદનવિશ્વ જ વાર્તાવિષય છે અને એને વાર્તારૂપ આપવામાં લેખક સફળ રહ્યા છે.

“પડળ” પ્રસ્તુત સંગ્રહની ઉત્તમ વાર્તાઓમાંની એક છે. આ વાર્તા પણ મોહન પરમારની અન્ય વાર્તાઓની જેમ મુખ્ય પાત્રની ચૈતસિક ભૂમિ પર ઊભેલી છે. મીઠાના

અગરમાં કામ કરતી વિધવા દેવી શેઠના પ્રેમમાં પડી ગઈ છે. શેઠે પણ એને પ્રેમથી સાચવી છે. બન્નેનો સંબંધ સહુ જાણે છે. દીકરો લખમણ મોટો થતાં એને મા અને શેઠનો આ સંબંધ ગમતો નથી. તે અનેક રીતે પોતાનો વિરોધ મા સમક્ષ વ્યક્ત કરે છે. રાધા સોલ્ટ વર્ફસનાં ૨૫ વર્ષની ઉજવણી નિમિત્તે શેઠે કાર્યક્રમ યોજ્યો છે અને તેમાં દેવીને ગાવાનું કહ્યું છે. દીકરો લખમણ માને ગાવાની ના પાડે છે. દેવી માટે એક બાજુ શેઠ માટેનો પ્રેમ છે તો બીજી બાજુ પુત્રપ્રેમ. મૂંઝવણ અનુભવતી દેવી પ્રેમી અને પુત્રની લાગણી વચ્ચે ભીંસાય છે. અંતે પુત્રને લઈને ઝૂંપડું છોડી તે ચાલી જાય છે. અહીં વાર્તા અંત પામે છે. દેવીના ભાવવિશ્વને સુપેરે આલેખવા વાર્તાકારે લંબાણપૂર્વક અનેક પ્રસંગો આલેખ્યા છે, કેમ કે દેવીના ભાવજગતને વાર્તાકારે માત્ર કથવું નથી પણ એની ક્રિયાઓ દ્વારા મૂર્ત કરવું છે. કાર્યક્રમના દિવસે તે બેચેન બની જાય છે. તેને મરસિયા ગાવાનું મન થાય છે. પેશાબ નહોતો કરવો છતાં તે પેશાબ કરવા જાય છે. ઊંઘતા લખમણની એને શરમ આવે છે. છાતી પરના ઓઢણાને એ સરખું કરે છે. ઉંદરે પાડેલા વાડકાના અવાજથી એ થડકી ઊઠે છે. કાર્યક્રમનો સમય થયો હોય છે ત્યારે વાર્તાકારે એને લખમણ તરફ ખેંચાતી બતાવી છે. એના હૃદયમાં એક બાજુ ઉમંગ ઊછળે છે તો બીજી બાજુ એ ટાઢી હેમ છે. આવાં આલેખનો દ્વારા દેવીના મનની દ્વિધાને વાર્તાકારે સ્પર્શક્ષમ બનાવી છે. અહીં દેવી પતિતા નથી કે શેઠે એને લાલચ આપીને આકર્ષી હોય એવું પણ નથી. બન્ને પરસ્પર પ્રેમ ધરાવે છે, આકર્ષાયાં છે. એટલે શેઠ અહીં વિલન નથી. વળી કોઈ પણ વિધવા સ્ત્રી અન્ય પુરુષના પ્રેમમાં પડે તેથી એ હીન થઈ જતી નથી. આ વાર્તામાં શઠત્વ વિરુદ્ધ દેવત્વ નિરૂપવાનો વિષય જ નથી. અહીં તો પ્રેમીના આકર્ષણ કરતાં માનું વાત્સલ્ય વધુ આગળ નીકળી જાય છે એવો મર્મ જ અભિપ્રેત છે. કપરા વાસ્તવને આલેખતી વાર્તાઓમાં ભાવનાનો આવો પુટ વાર્તાને વિશિષ્ટ પરિમાણ આપે છે. આ પ્રકારની ઘણી વાર્તાઓ સંગ્રહમાં મુકાયેલી છે. આ વાર્તાઓનાં સ્ત્રી-પાત્રો ક્યારેક દુરિત સામે ઝઝૂમે છે અને ટકી રહે છે તો ક્યારેક પરાજિત થઈ દુરિતને વશ પણ થાય છે. સંજોગવશાત્ આવાં પાત્રો દુષ્ટ તત્ત્વોને તાબે થાય છે ત્યારે એમનું હેયું વલોવાતું હોય છે. “ટોડલો” વાર્તાની નાયિકા આ પ્રકારનું વ્યક્તિત્વ ધરાવે છે. આર્થિક વિટંબણામાં જીવતા કુટુંબની ગૃહિણી પુરી કુટુંબની આબરૂ જાળવવા કામલોલુપ દીપચંદને વશ થાય છે. મહેમાનો, પતિ-પુત્રને જમાડીને એ બેસે છે. એની ભૂખ મરી ગઈ છે. તે મનમાં બળી રહી છે. આંખો સૂની થઈ ગઈ છે. પતિ ગોવાને તેની મનઃસ્થિતિ સમજાતી નથી. એના વિચિત્ર વર્તનને કારણે મણિ અને ગોવાને લાગે છે કે પુરીને કંઈક વળગ્યું છે. ગોવો પુરીને વહાલ કરવા જાય છે ત્યારે તે કાળઝાળ થઈ ઊઠે છે. પોતાનું અધઃપતન તે સહી શકતી નહોતી. તે જાળી પાસે આવે છે અને ટોડલા પર હાથ ટેકવી ઊભા રહી કહે છે, “સાબદી થઈ જા કઉચું આ ટોડલાની લાજ રાખ મારી બઈ.” અંતે તે ગોવાને વળગીને રડે છે. પુરીની હાલત જોઈ ગોવો પણ વેદનાભર્યું રડે છે. પુરીની આ મનઃસ્થિતિ તેના વ્યક્તિત્વને ઊંચું ઉઠાવે છે. ‘અવઢવ’ વાર્તાની નાયિકા ગવરી શંકરને

વશ થતી નથી અને દાતરડું લઈ બીજે કામ કરવા નીકળી પડે છે. પરિસ્થિતિ સામે ન ઝૂકતી ગવરી તરફ ભાવક માનની લાગણી જરૂર અનુભવે છે. “ડૂસકું” વાર્તાની નાયિકા બહેનપણી તરફ દ્રેષભાવ અનુભવે છે પણ અંતે સત્ય સામે આવતાં પશ્ચાત્તાપ અનુભવે છે અને પોતાને આંખ આપનાર સખી દીપ્તિ પ્રતિ લાગણીથી એનું હૈયું ભરાઈ આવે છે. અહીં પણ પાત્રને ઊંચું ઊઠતું દર્શાવાયું છે, જોકે આ રચના વાર્તાકૃતિ તરીકે સામાન્ય જ છે. એમના નાયકો પણ વાસ્તવમાં ખરડાતા, વમળાતા, સંઘર્ષ કરતા અંતે ઉદાત્ત માનવી બની રહે છે. “ઘોડાર” વાર્તાનો રણમલ્લ પણ આ પ્રકારનું વ્યક્તિત્વ દાખવે છે. આ વાર્તા લેખકની ઉત્તમ વાર્તાઓમાંની એક છે. રણમલ્લ ગામને છેવાડે આવેલી રાજાની ઘોડારનો ખાસદાર છે. ઘોડારની આસપાસ મજૂરોનાં ઝૂંપડાં છે. નદીકાંઠેનાં આ ઝૂંપડાં દૂર કરીને રાજાના માણસો માટેની મહેલાતો બાંધવાની વિચારણા થાય છે. ઝૂંપડાંવાસીઓ ગભરાય છે. આ પરિસ્થિતિને કારણે રણમલ્લ મનોમન અકળાય છે. તેની લાગણી ઝૂંપડાંવાસીઓ સાથે છે પણ એમને સહકાર આપવા અને રાજાના નિર્ણય સામે વિરોધ કરવાનું નેતૃત્વ લેવાનું એનું ગજું નથી. તેની તીવ્ર ક્રિયા-પ્રતિક્રિયા દ્વારા વાર્તાકારે રણમલ્લનું સંવેદનશીલ વ્યક્તિત્વ ઉપસાવ્યું છે. દરબારગઢના માણસો ઝૂંપડાંવાસીઓ પર નિર્દયતાથી તૂટી પડે છે ત્યારે રણમલ્લ ઘોડારમાંના ઘોડાઓને છોડી મૂકે છે અને ઘોડા ધરુવાડીને વેરણછેરણ કરી મૂકે છે. અહીં ઘોડા સબળ પ્રતીક બની રહે છે. આખી વાર્તા સાંપ્રત રાજકારણનું પરોક્ષ ઈંગિત કરે છે. પાત્રના મનની વેગીલી ગતિ વાર્તાકારે ધારદાર વાક્યોનાં સંયોજનો થકી પ્રગટાવી છે. આથી ઘટના મૂર્ત રૂપ ધારણ કરે છે. કોઈ પણ પ્રકારના ઊંડાપોહ વિના, સાંપ્રત રાજકારણને લક્ષ્ય કથાવસ્તુ રચનારીતિ, પ્રતીકરચના અને ભાષાશૈલીને કારણે ઉત્તમ વાર્તામાં પરિણમે છે.

સઈ, સાળવી અને સોની જેવા વર્ગભેદનું માનવીય સંવેદનમાં કેવું રૂપાંતર થાય છે તેનું વ્યંજનાપૂર્ણ નિરૂપણ પુરાકથાના પ્રયોગથી ‘ભ્રમણા’ વાર્તામાં સરસ થયું છે. આમ, આ વાર્તાઓમાં વાર્તાકારે માર્ક્સવાદી, દલિતવાદી કે નારીવાદી વિચાર-વલણોનું પ્રચારાત્મક નિરૂપણ નથી કર્યું. સામાજિક ગર્ભિતાર્થો અહીં માનવીય અભિગમથી કળાપૂર્ણ રીતે વ્યંજિત થયા છે. ટૂંકમાં આ વાર્તાઓ સમાજનું માત્ર દર્પણ બની રહેતી નથી કે ઉપદેશકથાઓ પણ નથી બની. આ વાર્તાઓમાં ભાવસંકેતો કે અર્થસંકેતો જુદી જુદી રચનારીતિઓ દ્વારા પ્રગટ્યા છે. આ માટે તેમણે કથનકેન્દ્રનો સમુચિત પ્રયોગ, પ્રતીકરચના અને અવનવા ભાષાતરીકાઓ ખપમાં લીધાં છે. સંગ્રહની ઉત્તમ વાર્તાઓમાંની ‘અંચળો’, ‘સમથળ’, ‘ઘોડાર’, ‘હેડકી’, ‘વરસાદ’, ‘ટોડલો’, ‘પડળ’, ‘નાથટેકરી’ જેવી વાર્તાઓ આ માટે દષ્ટાંતરૂપ બની રહે છે. પાત્રોનું સંપ્રજ્ઞાત-અસંપ્રજ્ઞાત મન વાર્તાની ભાષારચના સાથે ચોક્કસ સંબંધ ધરાવે છે. ‘અંચળો’ વાર્તાનો નાયક, ‘પડળ’ની નાયિકા દેવી, ‘વરસાદ’ વાર્તાનો નાયક કાંતિ, કે ‘નાથટેકરી’નો નાયક ભાષાના સંવેદનશીલ ઉપયોગથી પ્રભાવક રીતે ઊપસ્યાં છે. આ બધી વાર્તાઓમાં ઘટના જાણે કે ગૌણ બની જાય છે અને પાત્રસંવેદનો, પાત્રોની ક્રિયા-પ્રતિક્રિયા કે વર્ણનોથી

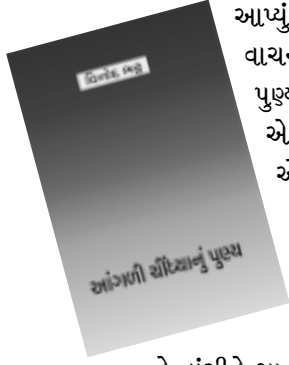
જ વાર્તા સિદ્ધ થતી અનુભવાય છે. નાયક સિવાયનાં પાત્રોની ભાષા પણ મર્મગામી અને સંવેદનોને મૂર્ત રૂપ આપનારી છે. આમ, આ વાર્તાઓમાં આઈ-પાતળું કથાનક સંવેદનમાં રસાઈને વાર્તારૂપ પામ્યું છે.

પાત્રસંવેદન અને ઘટનાને વાર્તારૂપ આપવામાં વાર્તાકારે પરિવેશનો એક મહત્ત્વના ઘટક તરીકે વિનિયોગ કર્યો છે. પરિવેશ દ્વારા તેઓ ક્યારેક પાત્રમાનસ પ્રગટ કરે છે તો ક્યારેક કથાવસ્તુને ગતિશીલ બનાવે છે, તો કથામર્મ પણ પ્રગટ કરે છે. ‘અંચળો’ વાર્તામાં નિરૂપિત પહાડની ટોચો, જડવત્ જણાતી ઈન્સ્ટિટ્યૂટની કોલોની, સુસવાટા મારતો પવન, ધુમ્મસ, ધૂંધળું વાતાવરણ વગેરે કથાનાયકની મન:સ્થિતિને તો સંકેતે છે એ સાથે કથાનકને પણ ગતિશીલ બનાવે છે. ‘વરસાદ’ વાર્તામાં કાંતિનું અહમ્પૂર્ણ માનસ આરંભના વરસાદના આલેખનમાં વ્યંજિત થાય છે તો અહમ્માંથી મુક્તિનો આનંદ અનુભવતું કાંતિનું મન અંતના વરસાદનિરૂપણમાં જોવા મળે છે. વરસાદનાં ફોરાં ઝીલતા કાંતિનાં મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર એકાકાર થાય છે અને એનો ‘હું’ બ્રહ્માંડમાં વિસ્તરી રહે છે. તે બાળકની જેમ મુક્ત રીતે ખળખળ વહેતા પાણીની નીકમાં આળોટે છે અને તે એક ટોળામાંનો માત્ર માનવી જ બની રહે છે. ‘વરસાદ’ અહીં જુદાં જુદાં પ્રતીકો તરીકે પ્રયોજાયો છે. આમ, આ વાર્તાઓમાં પ્રયોજિત પ્રતીકાત્મક ભાષા વાસ્તવનું રૂપ બદલી નાંખી વિશિષ્ટ પરિમાણ સર્જે છે. ‘અંચળો’, ‘હેડકી’, ‘ટોડલો’ શીર્ષકો પણ પ્રતીકાત્મક છે. ભાષાનો વ્યંજનાસ્તરે પ્રયોગ કરીને વાર્તાકારે ઘટનાની સ્થૂળતા ઓગાળી છે. | વાર્તાકાર પ્રસ્તારની પકડમાંથી છૂટે તો વધુ સુબદ્ધ રચનાઓ આપી શકે એમ છે. ટૂંકમાં ‘અંચળો’ સંગ્રહની રચનાઓ જોતાં-તપાસતાં કહી શકાય કે એમાં સાહિત્યકારની વિચારધારા કે સમાજવાસ્તવ ક્યાંય બોલકાં બન્યાં નથી. આ વાર્તાઓનું નિયામક તત્ત્વ કળાદષ્ટિ જ રહી છે. ગુજરાતી વાર્તાસાહિત્યની ક્ષિતિજો વિસ્તારવામાં ‘અંચળો’ની રચનાઓનો ફાળો મહત્ત્વનો છે.

સદૃઢ્ય ભાવકનો નિખાલસ પ્રતિભાવ | પ્રફુલ્લ રાવલ

[‘આંગળી ચીંધ્યાનું પુણ્ય’ : લેખક : વિનોદ ભટ્ટ, પ્રકાશક : ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૧, આવૃત્તિ : પહેલી, ૨૦૧૦, કિં. રૂ. ૧૫૦/-]

વિનોદ ભટ્ટ ગુજરાતી સાહિત્યના ગણનાપાત્ર હાસ્યલેખક છે. એમના હાસ્યલેખનથી તેઓ સુખ્યાત છે, પરંતુ એ સારા વાચક પણ છે. વાંચવું એમને વધુ ગમતું. સારું વાંચવાનું મળે તો લખવાનું બાજુએ મૂકી દે. એમણે અઢળક વાંચ્યું છે. એ દષ્ટિએ એ વાંચનસમૃદ્ધ છે. વળી વાંચ્યા પછી એના કર્તાને પ્રતિભાવ પણ આપવાનું ચૂકતા નથી. વળી ક્યારેક મિત્રોને ઉત્સાહથી એની વાત પણ કરે છે. વાંચે છે તે નિજાનંદ ખાતર. એમણે ‘ચિત્રલેખા’ની એમની કોલમમાં જે પુસ્તક વાંચ્યું તે પુસ્તકનું અવલોકન

આપ્યું છે. એમની પોતાની શૈલીમાં એ ટૂંકા અવલોકન-લેખો એમની વાચનરુચિને નિર્દેશે છે. એ લેખોને એમણે યોગ્ય રીતે ‘આંગળી ચીંધ્યાનું પુણ્ય’ એ નામે પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે. એમાં બોતેર લેખો છે. જોકે ૩૬ અર્થમાં એ વિવેચનલેખો નથી અને એમનું લક્ષ્ય પણ વિવેચન કરવાનું નથી.

એમણે પ્રસ્તાવનામાં સ્પષ્ટ લખ્યું છે :

‘અવલોકન માટે આવેલ પુસ્તક વાંચતાં કે વાંચી રહ્યા બાદ મારી જાતને પૂછું છું કે આ પુસ્તક મારા ખુદના પૈસે ખરીદવાનું મને ગમે ખરું ? જવાબ જો હામાં આવે તો એ પુસ્તક વિશે હું ચોક્કસ લખું, બાકી, મારા રિવ્યૂને આધારે કોઈ એ પુસ્તક ખરીદે

ને વાંચીને સાવ નિરાશ થાય તો મને વિશ્વાસભંગ કરવા જેવું લાગે. આ કારણે મારો પક્ષપાત અને વફાદારી વાચક તરફ વિશેષ રહ્યાં છે.’ (પૃ. ૬)

વિનોદભાઈનો આશય એમને ગમેલ પુસ્તકથી વાચક પણ અવગત થાય તેવા ઉમદા ખ્યાલથી અવલોકન-લેખ કર્યો છે. અને એ અવલોકન વાંચ્યા પછી એ પુસ્તક વાંચવાનું કે ખરીદવાનું મન થાય એવી એમની અભિલાષા છે. આ અવલોકનો એમણે એમની હળવી શૈલીમાં લખ્યાં હોવા છતાં ક્યાંક વિવેચનાનું તત્ત્વ પ્રવેશ્યું છે એટલું ચોક્કસ. આ વિવેચનમાં કર્તા કે કૃતિને પ્રોત્સાહિત કરવાનું વલણ સ્પષ્ટ દેખાય છે. એટલે તો એમની ઊજળી બાજુને પ્રકાશિત – enlighten કરવાની ગતિ રહી છે. એ અર્થમાં એમણે આંગળી ચીંધ્યાનું પુણ્યકાર્ય કર્યું છે.

આ લેખો કોઈ ચોક્કસ સાહિત્ય-સ્વરૂપ કે પ્રકારને અનુલક્ષીને લખાયા નથી. અહીં કવિતાનાં અવલોકનો છે તો ટૂંકી વાર્તા ને નિબંધનાં અવલોકનો પણ છે. સંપાદન, બાળસાહિત્ય, ચરિત્રાત્મક પુસ્તકો ને અનૂદિતને દૂર રાખ્યાં નથી. અહીં આત્મકથાનાં પુસ્તકોનાં અવલોકનો વધુ છે. આ લેખો દ્વારા ગુજરાતી ભાષામાં જે સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ થાય છે તેનો ખ્યાલ મળી રહે છે. મહદંશે એમની રુચિ શિષ્ટ સાહિત્યની રહી છે. ક્યારેક પ્રજાપ્રિય પુસ્તક પણ એમને આકર્ષી ગયું છે !

પુસ્તક વિષે લખતાં ક્યારેક ટૂંકમાં કર્તા વિશે લખવાનું બન્યું છે. આ અવલોકનો રુચિર બન્યાં છે એની સરળ આડંબરરહિત ગદ્યશૈલીથી. વ્યવહારમાં વપરાતું ગદ્ય પણ રસભર હોઈ શકે તેની પ્રતીતિ આ અવલોકનો કરાવે છે.

વિનોદ ભટ્ટની કવિતા પ્રસિદ્ધ થઈ હોવાનું સ્મરણ નથી પણ એમણે કવિતા વાંચી છે, માણી છે જરૂર. એટલે તો તેઓ આમ અવલોકી શકે છે : ‘પણ સાચું પૂછો તો મારા જેવા ભાવકોને કૃષ્ણની કવિતામાં પણ વહેરાતાં લાકડાંની ચીસ સંભળાતી હશે.’ (પૃ. ૫) વળી લખે છે : ‘આ કવિનું મોટું સુખ એ છે કે એની કવિતાના અર્થ બેસાડવામાં માથું ખંજવાળવાની વાચકને જરૂર નથી પડતી. વિદ્વાન દેખાવાનો એને સહેજ પણ અભરખો નથી. કદાચ આ કારણે બોલચાલની ભાષામાં લખાયેલી એની કવિતા વધારે આકર્ષે છે.’ (પૃ. ૫) અહીં કૃષ્ણ દવેની કવિતા સંદર્ભે ન સમજાતી ગુજરાતી કવિતા

તરફ આડકતરો કટાક્ષ છે. ‘વીસમી સદીની ગુજરાતી કાવ્યમુદ્રા’ સંદર્ભે એમણે સૂચક રીતે નોંધ્યું છે – ‘પાંચ વર્ષની કાળી, પણ વિવેકપૂર્ણ મજૂરી દ્વારા એ સંપાદિત થયો છે.’ (પૃ. ૭૫) વળી એમનું નિરીક્ષણ આવું છે, ‘મેજર પોએટ્રસની વૈવિધ્યસભર કવિતાઓ એકસાથે મૂકી આપીને જે-તે કવિઓની છટા, એમની મુદ્રાને ભાવકો સામે ખોલી આપી છે. આ ગ્રંથની પ્રસ્તાવના વાંચતાં ખ્યાલ આવી જશે કે સંપાદકોએ અહીં ધૂળધોયાનો ધંધો કેવળ કાવ્યપ્રીત્યર્થે કરીને એક એકેડેમિક કાર્ય સફળતાપૂર્વક પાર પાડ્યું છે.’ (પૃ. ૭૬)

‘પરોઢિયે કલરવ’નું અવલોકન કરતાં એ ગુણવંત શાહને ‘કાન અને આંખના’ લેખક તરીકે ઓળખાવીને વળી નોંધે છે, ‘ગુણવંત પાસે આગવું ગદ્ય છે, પોતીકો અવાજ છે, છતાં એ અવાજ વિદ્વત્તાના ભાર હેઠળ ગૂંગળાઈ ન જાય એનું એ પૂરતું ધ્યાન રાખે છે. એમના ગમ્મા-અણગમાય તીવ્ર છે, જે એમનાં લખાણમાં ડોકાયા કરે છે.’ (પૃ. ૧૨)

રતિલાલ બોરીસાગરને વિનોદ ભટ્ટ ‘પ્રથમ પંક્તિના હાસ્યકાર’ ગણે છે અને ‘‘ ‘જા’થી ‘ક’ સુધી’’ એ સંગ્રહને ‘ગંભીર અને ફિલસૂફીથી ભરેલી કૃતિને આંખ સામે રાખીને, એ કૃતિની શૈલીનો વિનિયોગ કરીને હાસ્ય-વ્યંગની કેવી મજાની કૃતિ સર્જી શકાય એનો આ પુસ્તક એક ઉત્કૃષ્ટ નમૂનો’ (પૃ. ૨૪) ગણે છે. વળી ‘હસાવવા માટે થઈને લેખક ક્યાંય સ્થૂળ કે સસ્તા થયા નથી’ (પૃ. ૨૪) એવું નોંધીને એમના હાસ્યની ઊંચાઈને વ્યક્ત કરી છે.

રમણીક અરાલવાળાના ‘સાંદીપનિનાં રેખાચિત્રો’થી વિનોદ ભટ્ટ ખાસ્સા પ્રભાવિત ને પ્રસન્ન થયા છે. એટલે તો એમનું નિરીક્ષણ વિવેચનાલક્ષી બન્યું છે. એમણે લખ્યું છે, ‘આ પુસ્તક વાંચ્યા બાદનો મારો પ્રતિભાવ એ જ છે કે ૧૯૩૫થી ૧૯૪૦ના ગાળામાં, આજથી પાંચઠેક વર્ષ પહેલાં પણ આટલું ફાંકડું, સફાઈદાર, સશક્ત, આકર્ષક અને જીવંત ગદ્ય લખાતું હતું ! પુસ્તકમાં કુલ બાર રેખાચિત્ર છે, જે વાંચતી વખતે કોઈ મજાની વાર્તા વાંચતા હોઈએ એવી અનુભૂતિ એ અનાયાસ કરાવે છે.’ (પૃ. ૩૩) અને ‘આ લેખક પાસે અમાપ શબ્દભંડોળ છે, શબ્દસમૃદ્ધિ છે, છતાં એ સહેજ પણ શબ્દાળુ થયા વગર પોતાની વાત સચોટપણે મૂકી આપે છે. રમણીકભાઈ મૂળ તો કવિ-આત્મા છે એટલે એમના ગદ્યમાં પણ વાચકને કવિતાની સોડમ આવે છે.’ (પૃ. ૩૪)

‘અમારો બાપ અને અમે’ એ ડૉ. નરેન્દ્ર જાધવની આત્મકથા છે જેનો અનુવાદ કિશોર ગૌડે કર્યો છે. એનું અવલોકન કરતાં વિનોદ ભટ્ટે અનેક અવતરણો ટાંકીને છેલ્લે તારણ આપ્યું છે : ‘આ પુસ્તકની વિશેષતા એ છે કે એમાં કોઈ ઠેકાણે કટુતા કે અવમાનનો ભાવ નથી, માત્ર જાધવ પરિવારની કથા જ નિરૂપી છે. આડંબર વગરની આ સાચકલી આત્મકથાનું દસ્તાવેજી મૂલ્ય પણ ઘણું મોટું છે’ (પૃ. ૪૦)

સંતપ્રસાદ ભટ્ટ અર્થાત્ એસ. આર. ભટ્ટના પુસ્તક ‘શેક્સપિયર’નું અવલોકન કરતાં વિનોદ ભટ્ટે આદરથી લખ્યું છે, ‘ભટ્ટસાહેબ અંગ્રેજી, ગુજરાતી તેમ જ સંસ્કૃત ભાષાના પણ ખાં હતા, જેનો પરચો આપણને આ ગ્રંથ વાંચતાં મળી રહે છે. એમનું

ગદ્ય પણ બેનમૂન છે. સ્થળસંકીચને કારણે એના નમૂના ટાંકી શકતો નથી એનો અફસોસ છે, પણ આ પુસ્તક વાંચનાર ભાવક મારી પેઠે ન્યાલ થઈ ગયાની લાગણી અનુભવશે એ વાત નક્કી.’ (પૃ. ૫૨)

‘લતા – એક દંતકથા’ એ હરીશ ભીમાણીકૃત ચરિત્રાત્મક પુસ્તકનો શરદ ઠાકરે અનુવાદ કર્યો છે. ‘ડૉ. શરદ ઠાકરે સહેજ પણ શબ્દાળુ બન્યા વગર રસાળ શૈલીમાં આ પુસ્તકનો ફાંકડો અનુવાદ કર્યો છે. પુસ્તક વાંચતી વખતે આ અનુવાદ છે એવો અણસાર સુધ્ધાં આવતો નથી’ (પૃ. ૫૫) એવું વિનોદ ભટ્ટનું માનવું છે. ‘ચક્રથી ચરખા સુધી’ના લેખક દિનકર જોશીને એમણે ‘મજૂરલેખક’ તરીકે ઓળખાવ્યા છે અને આ અભ્યાસપૂર્ણ પુસ્તકમાં ‘કૃષ્ણનો ધર્મ અને ગાંધીજીનું સત્ય, કૃષ્ણની હિંસા અને ગાંધીની અહિંસા, કૃષ્ણની અશુદ્ધિ અને ગાંધીની શુદ્ધિ જેવા અનેક વિષય પર લેખકે સરળ, રસપ્રદ અને તર્કબદ્ધ દાખલા-દલીલો સાથે ખુલ્લા મનથી ચર્ચા કરી છે’ (પૃ. ૫૭) એની જિકર કરી છે.

પ્રતિમા બેદીની આત્મકથા ‘ટાઈમપાસ’ વિનોદ ભટ્ટને ‘એક સાચકલી, પ્રામાણિક, સાવ ખુલ્લી (અને કેટલાકને તદ્દન નિર્લજ્જ લાગે એવી) આત્મકથા કેવી હોઈ શકે એનો એક આદર્શ નમૂનો લાગ્યો હતો.’ (પૃ. ૭૧)

લક્ષ્મણ ગાયકવાડની આત્મકથાના અનુવાદને ‘અનુસર્જન’ કહે છે અને મોહમ્મદ માંકડને ‘સવ્યસાચી’ કહીને ‘એમને કળા અને કસબ બંને હસ્તગત છે’ (પૃ. ૧૦૦) એવું લખે છે.

‘સઆદત હસન મન્નો – કેટલીક વાર્તાઓ’, ‘ધોધમાર’, ‘અવસર આવ્યા આંગણે’, ‘અહા, કેટલી સુંદર’, ‘વાટે-ઘાટે’, ‘ન હન્યતે’, ‘હેલો સૂર્યા’, ‘વિશ્રંભકથા’ જેવી સર્જનાત્મક કૃતિઓનાં અવલોકનો સાથે ‘એક હજાર વર્ષના ઘડવૈયાઓ’, ‘ગુજરાત : ૧૮૫૭’, ‘મારા અનુભવો’, ‘પૌરાણિક ચરિત્રકોશ’, ‘કહેવતકોશ’, ‘અતુલ્ય ભારત’, ‘તમારી કિડની બચાવો’ જેવા વિવિધ વિષયોનાં અવલોકનો પણ અહીં આમેજ કર્યાં છે.

સાવ સરળ શૈલીમાં લખાયેલાં આ અવલોકનો સહૃદય ભાવકના નિખાલસ પ્રતિભાવ સમા છે. ભાવક વિનોદ ભટ્ટની રસ ને રુચિનાં ઘોતક છે.

r

અહેવાલ

અસ્મિતાપર્વ-૧૪

અજય પાઠક

વરિષ્ઠ સાહિત્યકારો, ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીતના સુખ્યાત સાધકો તેમજ લલિતકલા અને અભિનયક્ષેત્રના વરિષ્ઠ કલાકારોની સન્નિધિમાં અને પૂ. મોરારિબાપુની નિશ્રામાં શ્રી કૈલાસ ગુરુકુળ, મહુવા (જિ. ભાવનગર)માં તા. ૧૪ એપ્રિલ ૨૦૧૧થી ૧૮ એપ્રિલ ૨૦૧૧ એમ પાંચ દિવસ માટે અસ્મિતાપર્વ-૧૪નું આયોજન થયું હતું. સમગ્ર ગુજરાત અને ભારતનાં વિવિધ શહેરોમાંથી વિશાળ સંખ્યામાં કવિઓ, સાહિત્યકારો, ભાવકો અને ભક્તજનોની ઉપસ્થિતિ રહી હતી. કુલ સાત સાહિત્યસંગોષ્ઠિ, એક કાવ્યાયનની બેઠક, ચાર રાત્રિ-કાર્યક્રમો અને અંતમાં સુંદરકાંડનો સંગીતમય પાઠ, વિવિધ એવોર્ડ-વિતરણ સમારંભ તથા પૂ. મોરારિબાપુનું હનુમાનજયંતી પ્રસંગનું ઉદ્બોધન એમ કુલ ચાલીસ કલાકનું સઘન સાહિત્યસત્સંગ, કલાનુભાવન તથા ભક્તિરસપાનનું સત્ર સંપન્ન થયું હતું. સત્રનું સમગ્ર સંચાલન શ્રી હરિશ્ચન્દ્ર જોશીએ સંભાળ્યું હતું.

કાર્યક્રમના આરંભમાં વર્ષ દરમિયાન સદ્ગત એવા કલાકારો, સાહિત્યકારો સર્વશ્રી પં. ભીમસેન જોષી, દિલીપ ધોળકિયા, અજિત મર્યન્ટ, ઘનશ્યામ દેસાઈ, હરીશ નાગેચા, નીતિન મહેતા, વિપીન પરીખ, દિગંત ઓઝા, બાપુભાઈ ગઢવી, રાહી ઓધારિયા, જયંત પારેખ, ગોપાલ ગઢવી, જિતેન્દ્ર દેસાઈ, કાન્તિ રામી, ડૉ. રતન માર્શલને શ્રદ્ધાંજલિ પાઠવવામાં આવી હતી.

ત્યારબાદ પૂ. બાપુ તથા અન્ય સર્વશ્રી વૈદેહી માંકડ, મોતીભાઈ પટેલ, કેશુભાઈ દેસાઈ, કનુ પટેલ, માધવ રામાનુજ તથા રઘુવીર ચૌધરી દ્વારા દીપપ્રાગટ્ય વિધિ કરવામાં આવ્યો હતો.

‘કવિકર્મપ્રતિષ્ઠા અને કાવ્યપાઠ’ની સંગોષ્ઠિ-૧નું સંચાલન શ્રી મણિલાલ પટેલે સંભાળ્યું હતું. મહુડાની ઋતુ છે, કવિતાની મોસમ બેઠી છે એવા વાક્ય સાથે કાવ્યમય ભાષામાં પ્રાસ્તાવિક પ્રવચનમાં તેમણે ગુજરાતી કવિતાના આધુનિક પ્રવાહની રૂપરેખા આપી હતી. કવિશ્રી હરિકૃષ્ણ પાઠકે કવિશ્રી માધવ રામાનુજની કવિતા વિશે વક્તવ્ય આપ્યું હતું. માધવની કવિતાનાં સૌંદર્યસ્થાનોનો નિર્દેશ કરતાં જઈ, કુમાર કાર્યાલયમાં મળતી બુધસભામાં માધવ પ્રવેશ સાથે આરંભથી કેટલી સુંદર કવિતા તેઓ લખતા હતા તેનું સ્મરણ પિનાકિન ઠાકોરના શબ્દોને યાદ કરીને રજૂ કર્યું હતું. તેમના વક્તવ્યમાં કાવ્યસર્જનની સહયાત્રાની સરસ યાદ રજૂ થઈ હતી. ત્યારબાદ કવિશ્રી માધવ રામાનુજે કાવ્યપાઠ કર્યો હતો જેમાં પૂ. બાપુને ઉદ્દેશીને લખાયેલી એક કૃતિ, બે/ત્રણ નવી રચનાઓ અને એક જાણીતી રચનાનો સમાવેશ કર્યો હતો. ત્યારબાદ શ્રી જયેન્દ્ર શેખડીવાળાએ કવિશ્રી મનોહર ત્રિવેદીની કવિતા વિશે વાત કરી હતી. તેમણે ભારતીય સંસ્કૃતિનું ધાવણ

ધાવીને પોતાનું સર્જન કરતા અનુઆધુનિક કવિઓની નામાવલિ રજૂ કરીને પછી મનોહર ત્રિવેદી સંસ્કૃતિપુરુષ છે તેવા વિધાન સાથે મનોહરની કાવ્યસૃષ્ટિના વિશેષો તારવી આપ્યા હતા. મનોહર ત્રિવેદીએ પોતાના કાવ્યપાઠ દ્વારા સમગ્ર શ્રોતાવૃન્દને પ્રસન્ન પ્રસન્ન કરી દીધું હતું. ગીત, ગઝલ, છંદોબદ્ધ રચનાઓ દ્વારા પોતાની કવિતાની શક્તિનો પરિચય આપ્યો હતો. ‘તો પપ્પા હવે ફોન મૂકું ?’ એ તેમની જાણીતી રચના રજૂ કરીને તેમણે પ્રથમ દિવસ પ્રથમ બેઠકને યાદગાર બનાવી હતી. પ્રથમ દિવસની દ્વિતીય બેઠક, સંગોષ્ઠિ-૨ ‘કલાઓનું અનુભાવન’નું સંચાલન શ્રી સતીશ વ્યાસે કર્યું હતું. આ બેઠકમાં નૃત્યકલા, ચિત્રકલા અને ફિલ્મકલા વિશે અનુક્રમે સર્વશ્રી સ્મિતા શાસ્ત્રી, જ્યોતિ ભટ્ટ તથા અમૃત ગંગરે જે-તે કલાઓના અનુભાવન વિશે રસપ્રદ શૈલીમાં ઉચિત નિદર્શનો સાથે વાત કરી હતી. સંચાલકશ્રીની મામિક ટિપ્પણીઓ અને વક્તાઓની પરિપક્વ કલાદષ્ટિનો આસ્વાદ્ય પરિચય પ્રાપ્ત થયો હતો. શ્રી હરિશ્ચંદ્ર જોશીએ આ બેઠકને વાગોળવા જેવી બેઠક ગણાવી હતી. પ્રથમ દિવસની રાત્રિબેઠકમાં શાસ્ત્રીય નૃત્યનો કાર્યક્રમ રજૂ થયો હતો.

બીજા દિવસની પ્રથમ બેઠક સંગોષ્ઠિ-૩ ‘લોક અને વાઙ્મય’નું સંચાલન શ્રી બળવંત જાનીએ કર્યું હતું. તેમણે ભૂમિકા બાંધતાં સાંસ્કૃતિક શ્રદ્ધાને પોષણ આપતી ભારતીય પ્રજા વિશે, શિષ્ટ સભ્ય સંસ્કૃતિ વિરુદ્ધ લોકસંસ્કૃતિ વ. અંગે વાત કરી હતી. આ બેઠકમાં ‘લોકપરંપરા અને દુહો’, ‘લોકસંસ્કૃતિ અને જીવનમૂલ્યો’ અને ‘રાજસ્થાની લોકવાઙ્મય અને પરંપરા’ એ વિષયો પર અનુક્રમે સર્વશ્રી અંબાદાન રોહડિયા, કાનજી પટેલ અને ભંવરસિંહ સામૌરેએ રસપ્રદ વિગતપૂર્ણ અને નિસબતપૂર્વકનાં વક્તવ્યો આપ્યાં હતાં. સંચાલકશ્રીએ બેઠકનું સમાપન કરતાં શતાબ્દી નિમિત્તે ઉમાશંકર જોશીને યાદ કર્યાં હતા અને વક્તાઓએ લોકચેતનાને તથા સામાજિક, સાંસ્કૃતિક સમૃદ્ધિને પ્રગટ કરી તેનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો. બીજા દિવસની દ્વિતીય બેઠક સંગોષ્ઠિ-૪ ‘વાર્તાવિમર્શ’નું સંચાલન શ્રી રઘુવીર ચૌધરીએ કર્યું હતું. આ બેઠકમાં ગુજરાતી ભાષાના પ્રસિદ્ધ વાર્તાકાર ધૂમકેતની જાણીતી વાર્તા ‘પોસ્ટઓફિસ’ વિશે શ્રી મોહન પરમારે વાત કરી હતી, અને ગુજરાતી વાર્તાના ઐતિહાસિક સંદર્ભમાં ધૂમકેતુના વાર્તાસર્જનને મૂલવ્યું હતું. શ્રી આલોક ગુપ્તાએ હિન્દી સાહિત્યના મૂર્ધન્ય વાર્તાકાર ‘પ્રેમચંદ’ની વાર્તા ‘પૂસકી રાત’ વિશે આસ્વાદ્યમૂલક શૈલીમાં વાત કરી. તેમણે પ્રેમચંદજીના જીવન વિશે તેમજ અન્ય કેટલીક ઉત્તમ વાર્તાઓ અને ઉત્તમ નવલકથાઓ વિશે પણ ઉચિત ટિપ્પણી સાથે ઉલ્લેખો કર્યાં હતા. અંગ્રેજી સાહિત્યમાંથી ઓ હેનરીની ઉત્તમ વાર્તા ‘ધ લાસ્ટ લીફ’ વિશે શ્રી પરેશ વ્યાસે પાવર પોઇન્ટ પ્રેઝન્ટેશનથી તેમજ નાટ્યાત્મક ઢબે આસ્વાદ્યમૂલક વાર્તાલાપ આપ્યો હતો. ઓ હેનરીની વિખ્યાત ૪૦ વાર્તાઓ પૈકી ૩ વાર્તાઓ વિશે તેમણે વાત કરી અને ‘ધ લાસ્ટ લીફ’ વિશે વિગતે વાત કરી હતી. તેમના છેલ્લા નાટકીય ઉદ્ગાર ‘સમજ્યા ચંદુભાઈ ?’થી થોડું કૌતુક થયું હતું. પરંતુ સામાન્ય વાચકને સમજ પડે તેવી નિસબત વક્તાના અભિગમમાં છતી થતી હતી. અલબત્ત, પ્રસ્તુત સભામાં સાહિત્યકારો, કવિઓ

અને વિદ્વાનોની ઉપસ્થિતિ હોઈને વક્તવ્યને કેટલી હદે સામાન્ય વાચકની કક્ષાએ લઈ જવું તે પણ ચર્ચ્ય મુદ્દો બન્યો હતો. શ્રી રઘુવીર ચૌધરીએ સમય સંદર્ભે સાવધાન રહી સંચાલન કર્યું હતું. બીજા દિવસના રાત્રિ-કાર્યક્રમમાં ઉસ્તાદ સાબ્રીખાં – ઉસ્તાદ કમાલ સાબ્રી (સારંગી) અને શ્રીયુ. શ્રીનિવાસ (મેન્ડોલીન) જુગલબંધીનો શાસ્ત્રીય વાદ્યસંગીતનો કાર્યક્રમ રજૂ થયો હતો.

ત્રીજા દિવસની પ્રથમ બેઠક સંગોષ્ઠિ-૫ ‘શતાબ્દીવંદના’નું સંચાલન શ્રી હરિકૃષ્ણ પાઠકે સંભાળ્યું હતું. તેમણે પ્રાસ્તાવિક વક્તવ્યમાં ઉમાશંકર જોશીની મહત્તા પ્રજાના હૈયે કેવી વસી છે તે એક દષ્ટાંતથી સમજાવ્યું હતું. ‘શતાબ્દી-વંદના’ અંતર્ગત ‘ઉમાશંકર જોશી’, ‘કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી’, ‘પ્રહ્લાદ પારેખ’ વિશે અનુક્રમે સર્વશ્રી મણિલાલ પટેલ, સતીશ વ્યાસ અને દર્શના ધોળકિયાએ વિદ્વત્પૂર્ણ, સમતોલ અને પકડી રાખે તેવી રસપ્રદ શૈલીમાં વક્તવ્યો રજૂ કર્યાં હતાં. મણિલાલ પટેલના વક્તવ્યમાં ‘ઉમાશંકર અમારે આંગણે’ની મધુર સ્મૃતિ જડાઈ હતી. સતીશ વ્યાસે ‘વડલો’, ‘પન્નિની’, ‘મોરનાં ઈંડાં’ જેવાં શ્રીધરાણીનાં નાટકો વિશે વાર્તા કરી, ‘ભરતી’, ‘પતંગિયું ને ચમેલી’ વગેરે કાવ્યો અંગે અને ‘આઠમું દિલ્હી’ વિશે પણ વાત કરી. દર્શના ધોળકિયાએ ‘પ્રહ્લાદનાં અનેક જાણીતાં કાવ્યોનો આસ્વાદ્યમૂલક પરિચય કરાવ્યો હતો. બપોરની બેઠક સંગોષ્ઠિ-૬ ‘ભાષાવિશેષનું સાહિત્ય’નું સંચાલન અંબાદાન રોહડિયાએ કર્યું હતું. સર્વશ્રી રમણિકલાલ મારુ, જેઠોજી લાલવાણી તથા જયંતી જોશી એ અનુક્રમે ડિંગળભાષા, સિન્ધી ભાષા અને કચ્છી ભાષા વિશે માહિતીપૂર્ણ રજૂઆત કરી. ગુજરાતી ભાષાના સર્જકો-ભાવકો માટે ભાષા-વિશેષના સાહિત્યનો પરિચય થતાં એક નવી દિશા ખૂલી હતી. જયંતી જોશીએ કચ્છી ભાષાની સાથે ઉર્દૂ શેઅર અને સંસ્કૃત શ્લોકોની લહાણી કરી હતી. ત્રીજા દિવસના રાત્રિ-કાર્યક્રમમાં લિટલ વન્ડર્સનો કાર્યક્રમ રજૂ થયો હતો જેમાં ૩ વર્ષથી ૧૨ વર્ષ સુધીનાં બાળકોએ ફિલ્મી ગીતોનો કાર્યક્રમ આપ્યો હતો.

ચોથા દિવસની પ્રથમ બેઠક સંગોષ્ઠિ-૭ ‘દેશવિદેશ’નું સંચાલન શ્રી વિનોદ જોશીએ કર્યું હતું. સર્વશ્રી સુખદેવસિંહ, સિદ્ધલિંગ પટ્ટનશેટી અને રોમા બંદોપાધ્યાયે અનુક્રમે બુલ્લે શાહ (પંજાબી), જીવનાનંદ દાસ (બંગાળી) અને દત્તાત્રય રામચંદ્ર બેન્દ્રે (કન્નડ) વિશે વક્તવ્યો આપ્યાં હતાં. સુખદેવસિંહે હિન્દુસ્તાની ભાષામાં પંજાબી ભાષાના લહેજા સાથે વાત કરી હતી. અન્ય બન્ને વક્તાઓએ સરસ હિન્દીમાં વાત કરી હતી. સંચાલકશ્રીએ હિન્દી ભાષામાં સંચાલન કર્યું હતું. બેન્દ્રે વિશે માહિતીપૂર્ણ વક્તવ્ય થયું હતું જ્યારે જીવનાનંદ દાસ વિશે આસ્વાદ્યમૂલક અને બંગાળી ભાષામાં કાવ્યગાન સાથે વાત થઈ હતી. ચોથા દિવસની બેઠક ‘કાવ્યાયન’ની હતી. તેનું સંચાલન શ્રી જયંતી જોશીએ કર્યું હતું. કાવ્યાયનની બેઠકમાં સર્વ કવિશ્રી કિસન સોસા, શિવજી રૂપડા, ફારૂક શાહ, કીર્તિકાન્ત પુરોહિત, હિમાંશુ ‘પ્રેમ’, અંજુમ ઉઝયાનવી, ગિરીશ ભટ્ટ, અરુણ દેશાણીએ કાવ્યપ્રસ્તુતિ કરી હતી. મુખ્યત્વે ગઝલની રજૂઆત હતી. અપવાદરૂપે છંદોબદ્ધ, ગીત કે અછાંદસ કૃતિ રજૂઆત પામી હતી. કાવ્યપ્રસ્તુતિમાં ક્યાંક બિનજરૂરી

ઉતાવળ, ક્યાંક છંદપાઠપ્રમાદ, ક્યાંક કૃતિપસંદગીમાં બેકાળજી રહેલાં જણાયાં હતાં. કિસન સોસા અને શિવજી રૂબડાને પૂરતો સમય પ્રાપ્ત થયો ન જણાયો. સંચાલક શ્રી જયંતી જોશી સ્વયં એક સમર્થ કલાકાર, પ્રસ્તુતિકર્તા જરૂર; પરંતુ સંચાલનમાં સમયસંતુલન જળવાયું નહિ. કવિની પ્રસ્તુતિ થયા પછી તેની કૃતિ વિશેની ટિપ્પણી-સમજૂતી ટાળીને સમય બચાવી શકાયો હોત ! ચોથા દિવસના રાત્રિ-કાર્યક્રમમાં શાસ્ત્રીય કંઠ્યસંગીત અંતર્ગત પંડિત અજય ચક્રવર્તીનું ગાયન તથા પંડિત કુમાર બોઝનું તબલાવાદન હતું.

પાંચમા દિવસ શ્રી હનુમાન જયંતીના રોજ સવારે ૮.૦૦ વાગ્યાથી સુંદરકાંડના સંગીતમય પાઠ સાથે તલગાજરડા ખાતે સમાપન-કાર્યક્રમ, એવોર્ડ-અર્પણ અને પૂ. બાપુનું ઉદ્બોધન થયાં હતાં. કેલાસ લલિતકલા એવોર્ડ ચિત્રકલાની આજીવન સેવાના ઉપલક્ષ્યમાં શ્રી જ્યોતિ ભટ્ટને અર્પણ થયો. ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીતની આજીવન સેવાના ઉપલક્ષ્યમાં ઉ. સાબ્રીખાને સારંગી વાદન માટે, સુ શ્રી વૈજયંતીમાલાને ભરતનાટ્યમ્ માટે, પં. અજય ચક્રવર્તીને શાસ્ત્રીય કંઠ્યસંગીત માટે તથા પં. કુમાર બોઝને તબલાવાદન માટે હનુમંત એવોર્ડ અર્પણ કરવામાં આવ્યા. અભિનયક્ષેત્રે આજીવન સેવાના ઉપલક્ષ્યમાં ભવાઈ માટે શ્રી ચીમનલાલ નાયકને, ભારતીય ટેલિવિઝન શ્રેણી માટે શ્રી આલોકનાથને, ગુજરાતી રંગભૂમિ માટે શ્રી પ્રતાપ ઓઝાને તથા ભારતીય ફિલ્મ માટે શ્રી દિલીપકુમારને નટરાજ એવોર્ડ અર્પણ કરવામાં આવ્યા.

શ્રી હનુમાન જયંતીના પ્રસંગે ભક્તજનોની વિશાળ ઉપસ્થિતિમાં, દિગ્ગજ કલાકારો અને કવિઓ / સાહિત્યકારોની સંનિધિમાં પૂ. બાપુએ બહુ જ પ્રસન્નતાપૂર્વક ઉદ્બોધન કર્યું. શેર-શાયરી અને ફિલ્મી ગીતોના ઉલ્લેખો, તરજોના ગાન સાથે શ્રોતાઓને આનંદ આપતાં જઈ હનુમાનજી મહારાજમાં રહેલ ૬ ગુણોનું વર્ણન કર્યું. મનનો શુદ્ધ સંકલ્પ (શિવ સંકલ્પ), બુદ્ધિ શુદ્ધ હોય, ચૈતસિક વૃત્તિ નિરંતર નિર્મળ હોય, અહંકારની શુદ્ધિ, દેહશુદ્ધિ અને પ્રતિષ્ઠા-શુદ્ધિની વાત કરી. પાંચ દિવસના સત્રમાં ઉપસ્થિત રહેવા બદલ સૌના પ્રતિ આભારની લાગણી વ્યક્ત કરી.

r

પરિષદ-પાથેય

સંકલન : રાજેન્દ્ર પટેલ

આપણી વચ્ચે હવે આપણા બાદલદા (બાદલ સરકાર) નથી. ૧૩ મેના રોજ એમનું પંચ્યાસી વરસે કેન્સરની બીમારીથી અવસાન થયું. પરિષદની અગાસી પર એમણે નાટ્ય શિબિર ગોઠવેલી એની સ્મૃતિ આટલાં વરસે પણ ભાગ લેનાર મિત્રોમાં અકબંધ છે. ભારતીય રંગભૂમિને નવી દિશા આપનાર આ નટ, નાટ્યકાર અને નાટ્યદિગ્દર્શક રંગભૂમિની શ્રોતારૂપી ચોથી દીવાલ તોડી એક નવો પ્રાણ પ્રગટાવેલો. જોગાનુજોગ પરિષદમાં બારમી મેએ એક નાટ્યલેખન શિબિર સૌમ્ય જોશીના માર્ગદર્શન હેઠળ પૂરી થઈ. છત્રીસ જેટલા યુવાનો જોડાયા એ વાત પણ ખૂબ સૂચક છે. નાટકના સ્વરૂપ થકી પણ ભાષાનો લગાવ આજની પેઢીમાં સર્જાય છે એ વાત પણ અંકે થઈ. અદિતિ દેસાઈએ પાક્ષિકી અને જશવંત ઠાકર મેમોરિયલ ફાઉન્ડેશનના નાટ્ય-પરિક્રમાના કાર્યક્રમ અંતર્ગત એક વરસ સળંગ અવનવા કાર્યક્રમો કરવાનું નક્કી કર્યું છે. ગુજરાતમાં જ્યાં જ્યાં આ પ્રકારના કાર્યક્રમો ગોઠવવા હોય તો પરિષદ વતી પરિષદના આ મિત્ર તૈયાર છે. નવા વિચારો, નવા મિત્રો અને માતૃભાષા સભાનતા માટેના નવા તરીકા આપણી આજની અનિવાર્યતા છે. તેના માટે પરિષદ ઉત્સુક છે.

ભાષા-જતન માટે બે પ્રકારે આપણે સજજ થવું પડશે. આજની પેઢી વધુ ને વધુ ઇન્ટરનેટ-અભિમુખ અને વાંચનથી વિમુખ બનતી જાય છે ત્યારે ગુજરાતી ભાષા અને એનું સાહિત્ય ઇન્ટરનેટ અને આધુનિક ટેકનોલોજી સાથે સંકળાય એ માટે સહિયારો પુરુષાર્થ કરવો જ રહ્યો. બીજી એક મહત્ત્વની વાત માટે આપણે ગંભીરતાથી તૈયાર થવું પડશે, એ છે હવે માતૃભાષાને આર્થિક વિકાસ જોડે પણ જોડવી પડશે. આ માટે ભાષા સંદર્ભે નવા વિચારો, નવી તકો ઊભી કરવી પડશે એટલું નહીં, અનુવાદ જેવી પ્રવૃત્તિને વેગ આપવો પડશે. પડકાર બે બાજુ છે. એક તરફ આપણા વારસાનું જતન કરવું પડશે; બીજી તરફ આજનું ઉત્તમ સાહિત્ય લોકોને સહજ રીતે અવગત થાય એ માટે મહેનત કરવી પડશે. આમ આ બધાં વાનાંઓ માટે સૌએ મનભેદ, મતભેદ ઓગાળી એક થવું પડશે. તમામ સાહિત્યિક સંસ્થાઓએ આ મુદ્દા અન્વયે પ્રતિબદ્ધતા દાખવવી પડશે. એક એજન્ડા પર સાથે મળી કામ કરવું પડશે. પરિષદ એ માટે ખુલ્લી છે.

માતૃભાષા સંવર્ધન કેન્દ્રનો વ્યાપ વધતો જાય છે, આ કેન્દ્રમાં ભાષાશુદ્ધિ, શિક્ષણમાં ભાષાપ્રયોગો અને ગુજરાતી ભાષાના પ્રશ્નો માટે કાયદાકીય કાર્યવાહી સુધીનું કાર્યક્ષેત્ર વિસ્તર્યું છે ત્યારે આવનારા સમયમાં આ કેન્દ્રનો બહુપરિમાણીય વિકાસ સંભવિત લાગે છે.

સાહિત્યકોશ એ પરિષદનું ખૂબ મહત્ત્વનું પ્રદાન છે. એના શોધન-વર્ધનની પ્રક્રિયા હવે સઘન બની છે. તેના માટે પર્યાપ્ત દાન પ્રમુખશ્રી ભગવતીકુમારના પ્રયત્નોથી સુરતથી પ્રાપ્ત થયું છે.

પરિષદની વેબસાઇટ દિવસે દિવસે વધુ ને વધુ સમૃદ્ધ થતી જાય છે. હવે વિકિપીડિયામાં ગુજરાતી ભાષાની માહિતી પર્યાપ્ત પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ થાય એ માટે રૂપલ મહેતા દ્વારા સઘન પ્રયત્નો શરૂ થયા છે.

રા. વિ. પાઠક સભાગૃહને વધુ વ્યવસ્થાપૂર્ણ કરવું જરૂરી હતું. પરિષદ-મિત્રોની મદદથી એ કામનો આરંભ થયો છે. આમ સાહિત્યપ્રીતિ, પરિષદપ્રીતિ અને લોકભાગીદારીથી પરિષદ દિવસે દિવસે સંપૂર્ણ પ્રજાકીય સંસ્થા તરીકે ઊભરી આવી છે. આ તાકડે સાહિત્યકારો, ભાષાપ્રેમીઓ અને સંસ્કૃતિપ્રેમીઓને એક ઈજન આપવાનું મન થાય છે. આપ સૌ સંસ્થામાં જોડાઓ અને પરિષદને વધુ ને વધુ સક્ષમ કરો.

કોઈ સરસ કૃતિ રચાતાં જે આનંદ થાય એવો આનંદ હમણાં પરિષદના કેટલાક કાર્યક્રમોથી થાય છે. ગુજરાતની તમામ જેલોમાં યોજેલા કાર્યક્રમોમાં ગુજરાતભરના સર્જકો આપમેળે કોઈ પણ જાતની અપેક્ષા વગર સામેલ થયા. આ બધા જ મિત્રો પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા વ્યક્ત કરું છું. હમણાં પરિષદના પરિસરમાં પરા વિસ્તારના ભણતાં ભણતાં ઊડી ગયેલાં ચાળીસ જેટલાં બાળકો સવારથી સાંજ આવે છે. એમને આખો દિવસ વિવિધ કલાપ્રવૃત્તિ દ્વારા રસતરબોળ કરવા પ્રયત્નો થાય છે. આ બાળકોને જ્યારે આપણાં પુસ્તકાલયમાં છુટ્ટા મૂક્યાં ત્યારે મોટા ભાગનાં બાળકોએ આટલાં બધાં પુસ્તકો કદાચ પહેલી વાર જોયેલા. આટલા મોટા મકાનમાં અને એસીની ઠંડકમાં આટલો બધો સમય તેઓ કદાચ પહેલી વાર પસાર કરે છે. આ બાળકોના ચહેરા પરના વિસ્મયે ને આનંદે અમને સાચે જ વિચારતા કરતા કરી મૂક્યા છે. આપણે ભાષામાધ્યમનો ઉપયોગ ભણવા-ભણાવવા સિવાય પણ કરવો જ રહ્યો. પરિષદે એ માટે પહેલ કરી છે.

પરિષદ-પાથેય તો આ અને આવાં આયામોમાં જ હશે ને ?

અસ્તુ.

– રાજેન્દ્ર પટેલ

લેખિકા બહેનોની ગોષ્ઠિ યોજાઈ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ દ્વારા એનીબહેન સરૈયા લેખિકા પ્રોત્સાહન નિધિ અંતર્ગત દર માસના પ્રથમ મંગળવારે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ખાતે લેખનકાર્ય કરતી અને લેખન-વાંચનમાં રસ-રુચિ ધરાવતી બહેનોની નિયમિતપણે બેઠક યોજાય છે. એપ્રિલ-૨૦૧૧ની ગોષ્ઠિ તા. ૫ એપ્રિલે યોજાઈ હતી. આ બેઠકમાં અનુરાધા દેરાસરીએ અગાઉની અને હાલની સ્ત્રીવિષયક કવિતા, ઉર્વશી શાહે વાર્તા, લતા હીરાણીએ ‘અમ્મા છે’ વાર્તા, પ્રજ્ઞા પટેલે ‘પરપોટો’ વાર્તા, બિંદુ માધુએ બાળગીત, નિરંજના ત્રિવેદીએ રેખાચિત્ર, સુધા ભટ્ટે કવિતા અને સોનલ પંડ્યાએ હિંદી કાવ્યોનું પઠન કર્યું હતું.

– પ્રજ્ઞા પટેલ

રવીન્દ્રનાથની ૧૫૦મી જન્મજયંતિ

સાહિત્ય પરિષદ અને રવીન્દ્ર ભવનના સહયોગથી ૭મી મેના રોજ ‘પરિતોષ’, કૃષ્ણ

સોસાયટીના સ્થળે રવીન્દ્રનાથની દોઢસોમી જન્મજયંતિ ઊજવાઈ. ‘કવિર અંતરે તુમિ કવિ’ રવીન્દ્રનાથ અને તેમનાં ભાભી કાદમ્બરી દેવી વચ્ચે બંધાયેલા હૃદયોંકુરો આ કાર્યક્રમનો વિષય હતો. એનો પાઠ શ્રી શૈલેષ પારેખે કર્યો હતો, જેમાં સંવાદનું સ્વરૂપ અપનાવવામાં આવ્યું હતું. શ્રી નિરંજન ભગત, શ્રી શૈલેષ પારેખ અને શ્રીમતી સુજા શાહના નાટ્યાત્મક અને ભાવવાહી પઠનથી એ સાંજ સુંદર બની ગઈ. ‘પરિતોષ’ના સુશોભિત પ્રાંગણની પશ્ચાત્ભૂમાં રસ રેલાતો હતો. શ્રોતાઓમાં અનેક રવીન્દ્રપ્રેમીઓ હતા. આ ૭મી મે, ૨૦૧૧ની સાંજ શ્રોતાઓ માટે ચિરંજીવ સ્મૃતિ બની રહેશે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ખાતે ત્રિદિવસીય નાટ્યલેખન શિબિર યોજાઈ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને જશવંત ઠાકર મેમોરિયલ ફાઉન્ડેશનના સંયુક્ત ઉપક્રમે નાટ્ય પરિક્રમાના વિવિધ કાર્યક્રમોનું પરિષદ ખાતે આયોજન કરવામાં આવે છે. આ સંદર્ભે તાજેતરમાં તા. ૧૦, ૧૧, ૧૨ મે – ૨૦૧૧ના દિવસોમાં એકાંકી-નાટ્યલેખન શિબિર યોજવામાં આવી હતી.

આ નાટ્યલેખન શિબિરમાં લગભગ ૩૬ ભાઈ-બહેનોએ ભાગ લીધો હતો. શિબિરાર્થીઓને નાટ્યલેખન અંગેનું માર્ગદર્શન જાણીતા અને સફળ નાટ્યલેખક-નાટ્યલેખકશ્રી શ્રી સૌમ્ય જોષીએ પોતાની આગવી શૈલીમાં આપ્યું હતું.

શિબિરના પ્રારંભે જશવંત ઠાકર મેમોરિયલ અને પરિષદ વતીથી શ્રી અદિતિ દેસાઈ સહુને આવકારી શિબિરની ભૂમિકાના હેતુઓ જણાવ્યા હતા. શ્રી રતિલાલ બોરીસાગરે પરિષદની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓનો ખ્યાલ આપ્યો હતો અને તેમની શુભેચ્છા સાથે શિબિરનો પ્રારંભ કરવામાં આવ્યો હતો.

શ્રી સૌમ્ય જોષીએ શિબિરનો પ્રારંભ કરાવતાં મૂળભૂત રીતે નાટક એટલે શું, એનું પ્રાણતત્ત્વ શું છે, એનું માળખું કેવું હોવું જોઈએ વગેરે પાસાંનો ખ્યાલ આપ્યો હતો. પ્રશ્ન-સમસ્યા-સંઘર્ષ વિના નાટક શક્ય જ ના બને એવો એમનો મત ઉદાહરણ સહિત રજૂ કર્યો હતો. નાટકમાં આવતું ટેન્શન નાટકને ચલાવે છે. સારા નાટકનાં લક્ષણોની પણ તેમણે વિગતે ચર્ચા કરી હતી. નાટકનો વિચાર-આઈડિયા-થીમ, વાર્તાતત્ત્વ, સાધનો, પાત્રો, સંવાદ અને સમગ્ર માળખા વિશે તેમણે શિબિરાર્થીઓને પ્રશ્નોત્તરી દ્વારા માર્ગદર્શન આપ્યું હતું. ક્યારેક સારી સ્ટોરી-આઈડિયા એ સારી વાર્તા બની શકે, નાટક નહીં, એની પણ વાત કરી હતી.

આ ત્રિદિવસીય શિબિરમાં શિબિરાર્થીઓનાં જુદાં જુદાં ગ્રૂપ પાડીને વિવિધ વસ્તુ-વિચાર-રૂપરેખાના આધારે નાટ્યલેખનની પ્રક્રિયા કરાવવામાં આવી હતી. પ્રથમ તબક્કે પ્રત્યેક ગ્રૂપ દ્વારા વિચારાયેલ નાટક મૌખિક રીતે – સાર રૂપે અને બીજા તબક્કામાં તેનું લેખન કરાવીને પ્રેઝન્ટેશન કરવામાં આવ્યું હતું. તમામ શિબિરાર્થીઓ આ જૂથકાર્ય અને પ્રક્રિયામાં સહભાગી બન્યા હતા.

શિબિરના ત્રીજા દિવસે પરિષદ વતીથી શ્રી રાજેન્દ્ર પટેલે ઉપસ્થિત રહી પરિષદની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓનો ખ્યાલ આપ્યો હતો; સાથે જ શ્રી સૌમ્ય જોષી અને શિબિરાર્થીઓનો આભાર માન્યો હતો. શ્રી સૌમ્ય જોષીએ પોતાના નાટ્યલેખન-નાટ્યલેખનના બહોળા અનુભવની રોમાંચક વાતો કરી હતી અને શિબિરાર્થીઓના પ્રશ્નો વિશે સુંદર માર્ગદર્શન આપ્યું હતું. પ્રશ્નોત્તરીનો

કાર્યક્રમ ખૂબ રસપ્રદ બની રહ્યો હતો.

આ જ શિબિરના અનુસંધાને તા. ૧૭-૫-૧૧ના રોજ ફરીથી પરિષદમાં શ્રી સૌમ્ય જોષીની ઉપસ્થિતિમાં બધા શિબિરાર્થીઓ મળ્યા હતા અને પ્રથમ તબક્કે લખીને રજૂ કરાયેલાં બધા ગ્રુપનાં નાટકોની વિગતવાર ચર્ચા કરવામાં આવી હતી. આ ઉપરાંત નાટ્યલેખનના સિદ્ધાંતોની શ્રી સૌમ્ય જોષીએ ઝીણવટપૂર્વક છણાવટ કરીને પોતાના અનુભવને આધારે વાત કરી હતી. સાથે જ, આગળની શિબિરપ્રક્રિયામાં શિબિરાર્થીઓ શું શીખવા-જાણવા માગે છે તેની પણ ચર્ચા કરવામાં આવી હતી. એકંદરે શિબિર ખૂબ જ સંતર્પક બની રહી હતી.

આ સમગ્ર શિબિરનું આયોજન સર્વશ્રી રાજેન્દ્ર પટેલ, પારુલ દેસાઈ, અદિતિ દેસાઈ અને રક્ષા નાયકે કર્યું હતું.

– પ્રજ્ઞા પટેલ

પરિષદના પ્રાંગણમાં સ્વર્ણિમ પુસ્તકમેળો

માહિતી કમિશનરશ્રીની કચેરી, ગાંધીનગર અને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદના સંયુક્ત ઉપક્રમે પરિષદના પ્રાંગણમાં ગુજરાતની સ્વર્ણિમ જયંતિ નિમિત્તે તા. ૨૯-૪-૨૦૧૧થી તા. ૩-૫-૨૦૧૧ સુધી સ્વર્ણિમ પુસ્તકમેળાનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. પુસ્તકમેળાના ઉદ્દેશ્ય તરીકે ગુજરાતી સાહિત્યના જાણીતા સાહિત્યકાર પદ્મશ્રી કુમારપાળ દેસાઈ ઉપસ્થિત રહ્યા હતા. કુમારપાળ દેસાઈએ દીપ-પ્રાગટ્ય કરી પ્રદર્શન-વેચાણ માટે મેળાને ખુલ્લો મૂક્યો હતો. આ પ્રસંગે કુમારપાળ દેસાઈએ પુસ્તકમેળા દ્વારા ગુજરાતી સાહિત્યના દીપનો પ્રકાશ સમગ્ર ગુજરાતમાં ફેલાવવાના સુંદર કાર્યની સરાહના કરી હતી. તથા સમગ્ર વર્ષ દરમિયાન પુસ્તકમેળાના આયોજનથી ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રત્યે લોકો વિશેષ જાગ્રત થશે તેવી આશા વ્યક્ત કરી હતી. ઉપરાંત ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ટ્રસ્ટીશ્રી રઘુવીર ચૌધરીએ પુસ્તકમેળા અને ગુજરાતી સાહિત્યને અનુલક્ષીને કહ્યું કે, ‘પુસ્તકમેળાથી ગુજરાતી ભાષાના રસિકો વધશે એવું હું નથી કહેતો પરંતુ, જે છે તે રસિકોની રચનાને આપણે ચોક્કસપણે પોષી શકીશું.’ વિશેષમાં તેમણે વિવિધ પ્રકાશકોએ દાખવેલા ઉમળકાને બિરદાવ્યો હતો. તથા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના મહામંત્રી શ્રી રાજેન્દ્રભાઈ પટેલે પુસ્તકમેળાને સફળ બનાવવા માટે સૌને આહ્વાન આપ્યું હતું. પુસ્તકમેળાના ઉદ્દેશ્ય સમારંભમાં સર્વશ્રી પ્રફુલ્લ રાવલ, મોહન પરમાર, યશવંત મહેતા, કિરીટ દૂધાત, ઊજમશી પરમાર, અનિલા દલાલ, કીર્તિદા શાહ, પારુલ દેસાઈ વગેરે સાહિત્યકારો, અન્ય સાહિત્યરસિકો, પ્રકાશકો તથા નાયબ માહિતી નિયામકશ્રી ઉત્તમભાઈ મેવાડા, સંયુક્ત માહિતી નિયામક શ્રી ડી.ડોરાસાહેબ તથા અંકુરભાઈ ઉપસ્થિત રહ્યા હતા.

આ પુસ્તકમેળામાં અમદાવાદ શહેર અને તેની આસપાસના વિસ્તારના પુસ્તકપ્રેમીઓ, સરકારી અધિકારીઓ તથા અન્ય કર્મચારીઓ, પત્રકારો, સાહિત્યકારો, સાહિત્યરસિકો, બાળકો સહિત નાના-મોટા સૌ સાહિત્યનાં બધાં જ સ્વરૂપોને એક જ સ્થળે જોઈને આભા બની ગયા હતા. આ પુસ્તકમેળાની આગવી વિશેષતા એ હતી કે દરેક સાહિત્યસ્વરૂપ પ્રમાણે, નવલકથા, નવલિકા, નાટક, કવિતા, નિબંધ, ચરિત્રસાહિત્ય, અનુવાદ, સાહિત્યસંશોધન-સંપાદન,

બાળસાહિત્ય અને પ્રકીર્ણ એમ જુદા જુદા સ્ટેલ બનાવવામાં આવ્યા હતા. તથા માહિતી ખાતાનાં પુસ્તકો પણ આ મેળાનું આકર્ષણ રહ્યું હતું. જેથી પુસ્તકપ્રેમીઓને પોતાનાં મનગમતાં પુસ્તકો સરળતાથી મળી રહેતા હતા. વળી, આ પુસ્તકો વિવિધ સાહિત્યિક સંસ્થાઓ તથા અન્ય સંસ્થાઓ દ્વારા પુરસ્કૃત થયેલાં પુસ્તકો હતાં. શ્રી ક. મા. મુનશી, શ્રી પન્નાલાલ પટેલ, શ્રી રઘુવીર ચૌધરી, શ્રી ગુણવંત શાહ અને બાળસાહિત્યનાં પુસ્તકો નામ માત્રથી ખરીદાતાં હતાં, તેથી તે પુસ્તકોની નકલો પ્રકાશકો પાસેથી ફરીથી મંગાવવી પડી હતી. લાલબહાદુર શાસ્ત્રી નેશનલ એકેડેમી ઓફ એડમિનિસ્ટ્રેટ, મસૂરીના ભાષાવિભાગના અધ્યક્ષશ્રી અલકા કુલકર્ણીએ પુસ્તકમેળાની મુલાકાત લીધી હતી. તેમણે અભિપ્રાય આપતાં કહ્યું હતું કે, વિભિન્ન પ્રકારનાં ઉત્તમ પુસ્તકોની પસંદગી એક જ જગ્યાએ થઈ શકે એ આ મેળાની વિશેષતા છે. વ્યવસ્થાપકોનો ઉત્તમ વ્યવહાર એ આ મેળાનું જમા પાસું છે. આ ઉપરાંત સર્વશ્રી ભોળાભાઈ પટેલ, રઘુવીર ચૌધરી, જાણીતા પત્રકાર પ્રકાશ ન. શાહ, વિષ્ણુ પંડ્યા વગેરેએ આ પુસ્તક મેળાની મુલાકાત લીધી હતી અને પોતાના અભિપ્રાયો આપ્યા હતા અને સૌને શુભકામનાઓ પણ પાઠવી હતી.

આ મેળાની બીજી એક મહત્ત્વની વિશેષતા એ હતી કે, રોજ રાત્રે ગુજરાતી સાહિત્યના સંદર્ભે વિવિધ સાહિત્યિક કાર્યક્રમો આયોજિત થતા હતા. આ વિવિધ સાહિત્યિક કાર્યક્રમો અંતર્ગત ‘હાસ્ય સંમેલન’ સંચા. જગદીશ ત્રિવેદી, ‘કવિ સંમેલન’ – સંચા. રાજેશ વ્યાસ ‘મિસ્કીન’, ‘લોકસાહિત્ય’ – સંચા. યોગેશ ગઢવી, ‘બાળસાહિત્ય’ – સંચા. નટવર પટેલ, ‘ગીત-સંગીત’ – સંચા. આનંદમૂ શર્મા જેવા સાહિત્યિક કાર્યક્રમો થયા હતા.

તા. ૩-૫-૨૦૧૧ના રોજ સાંજે ૭.૦૦ કલાકે પાંચ-દિવસીય સ્વર્ણિમ પુસ્તકમેળાના સમાપનમાં જાણીતા લોકસાહિત્યકાર શ્રી બાબુભાઈ રાણપુરાએ સમાપન-વક્તવ્યમાં પુસ્તકમેળાને પુસ્તકયજ્ઞ તરીકે ઓળખાવી એમાં પુસ્તકો તેમજ એમાં સમાયેલા એક એક શબ્દનો મહિમા દર્શાવ્યો હતો. આવા ઉત્તમ આયોજન માટે બાબુભાઈએ ગુજરાત રાજ્ય માહિતી ખાતું અને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને અભિનંદન આપ્યાં હતાં. માહિતી ખાતાના શ્રી ઉત્તમભાઈ મેવાડાએ મહેમાનોનું પુસ્તકથી સ્વાગત કર્યું હતું. શ્રી અંકુરભાઈએ માહિતી ખાતા વતી અને શ્રી પારુલ દેસાઈએ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વતી આ સ્વર્ણિમ પુસ્તકમેળાના આયોજનમાં સહભાગી થનારાઓનો હૃદયપૂર્વક આભાર માન્યો હતો.

આ સ્વર્ણિમ પુસ્તકમેળાને સફળ બનાવવામાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સર્વે કર્મચારીઓ, માહિતી ખાતાના ઉત્તમભાઈ મેવાડા, અંકુરભાઈ તથા સ્કૂલ, કોલેજ અને ભાષા ભવનના વિદ્યાર્થીઓ; ઉજ્જવલ, ધ્રુમિલ, કિંજલ, પ્રાચી, ઉક્તિ, સ્નેહા, વત્સલ, કિંજલ દરજી, હીના, ધ્રુવ, નીતિન, આરિફ, વિધિ તથા નીતાબહેન વગેરેનો સિંહફાળો રહ્યો હતો. સૌની સક્રિય કામગીરી અને પુસ્તકપ્રેમીઓનો ઉમળકાભર્યો પ્રતિભાવ આ પુસ્તકમેળાના આ પાંચ દિવસ જીવનની સ્વર્ણિમ યાદ બનીને જીવનપર્યંત યાદ રહેશે.

– ભરત સાધુ

તારીખ ૧૩ મે - ૨૦૧૧ના રોજ દિવંગત થયેલા પ્રખ્યાત નાટ્યકાર શ્રી બાદલ સરકાર પ્રતિ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, જશવંત ઠાકર મેમોરિયલ ફાઉન્ડેશન, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, થિયેટર મીડિયા, વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ તથા ગુજરાતના નાટ્યપ્રેમીઓએ પરિષદ વતી તા. ૧૮ મે ૨૦૧૧ના રોજ શ્રી રઘુવીર ચૌધરીના અધ્યક્ષસ્થાને આયોજિત બેઠકમાં શ્રદ્ધાંજલિ અર્પણ કરી હતી. પ્રખ્યાત બંગાળી નટ, નાટ્યકાર, નાટ્યદિગ્દર્શક શ્રી બાદલ સરકાર શેરી નાટકોના, પ્રયોગાત્મક નાટકના પ્રણેતા હતા. તેમણે આજ સુધીમાં ૫૦થી પણ વધારે નાટકો આપ્યાં છે. તેમની પાસેથી 'ઈન્દ્રજિત' (૧૯૬૩), 'પગલા ઘોડા', 'બાસી ખબર', 'સારી રાત', 'ઝુલૂસ' વગેરે ઉત્તમ નાટકો પ્રાપ્ત થયાં છે. શ્રી બાદલ સરકારે રંગભૂમિની ચોથી દીવાલ દૂર કરી, નવી રીતે થિયેટરને જોવાની ભૂમિકા રચી અને ભારતીય રંગભૂમિને નવી દિશા આપી. આ શ્રદ્ધાંજલિ સભામાં સાહિત્યકારો અને નાટ્યકર્મીઓ, પરેશ નાયક, મન્વીતા બારાડી, હીરેન ગાંધી, જનક દવે, મનીષી જાની, સરૂપ ધ્રુવ, હસમુખ બારાડી વગેરેએ બાદલ સરકાર સાથેનાં સંસ્મરણો યાદ કરી, તેમના જીવન અને સર્જનકાર્ય વિશે વાત કરતાં ભાવપૂર્વક અંજલિ આપી હતી.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના આગામી પ્રમુખની ચૂંટણી

(વર્ષ ૨૦૧૨-૨૦૧૩ માટે)

પ્રમુખપદ માટેની દરખાસ્ત મોકલવાની છેલ્લી તારીખ ૧૯-૭-૨૦૧૧
મતપત્રમાં નામ મૂકવાની ઉમેદવારોની સંમતિ મંગાવવાની તારીખ ૨૨-૭-૨૦૧૧
મતપત્રમાં નામ મૂકવાની ઉમેદવારે સંમતિ આપવાની છેલ્લી તારીખ ૨૯-૭-૨૦૧૧
ઉમેદવારી પાછી ખેંચવાની તારીખ ૮-૮-૨૦૧૧
મતપત્રો રવાના કરવાની તારીખ ૧૭-૮-૨૦૧૧
મતપત્રો પરિષદ કાર્યાલયે પહોંચાડવાની છેલ્લી તારીખ ૧૭-૮-૨૦૧૧
મતગણતરી અને પરિણામની જાહેરાતની તારીખ ૨૬-૮-૨૦૧૧

નોંધ : (૧) પરિષદના બંધારણના વિભાગ-૮, કલમ ૫૪થી ૫૯ અન્વયે ચૂંટણી જાહેર કરવામાં આવે છે. પ્રમુખપદ માટે પરિષદની દરેક સભ્યસંસ્થા (જેના ઓછામાં ઓછા પંદર સભ્યો પરિષદનું આજીવન સભ્યપદ ધરાવતા હોય)ને પોતાની પસંદગીનું એક નામ સૂચવવાનો અધિકાર રહેશે. તેમજ પરિષદના કોઈ પણ દસ આજીવન સભ્યોને પ્રમુખપદ માટે સંયુક્ત રીતે પોતાની પસંદગી સૂચવવાનો અધિકાર રહેશે.

(૨) પ્રમુખપદ માટે નામ સૂચવાય તેમાં લેખિત રૂપમાં સરનામા સહિતનું નામ પરિષદ ચૂંટણી કાર્યાલયમાં પહોંચાડવાનું રહેશે.

(૩) જો પ્રમુખપદ માટે એકથી વધારે નામ છેલ્લે રહેશે તો ઉપર મુજબનો ચૂંટણી કાર્યક્રમ રહેશે.

કનુભાઈ શાહ
ચૂંટણી અધિકારી,

પરિશિષ્ટ-૧

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ શતાબ્દી ગ્રંથ પ્રકાશનશ્રેણી : પ્રારૂપ

૧. શરતી દાન સાથે રજૂ થતા નીવડેલા સર્જકની કૃતિઓના સંપાદન-અનુવાદ સ્વીકારવાનો અપવાદ રખાયો હતો, પરંતુ સંપાદન-અનુવાદનાં પુસ્તકોને પણ પરામર્શન પછી જ સ્વીકારવાં - પ્રગટ કરવાં.
૨. દાનની શરતો પરિષદના અધિકારક્ષેત્ર કે ધોરણો સાથે બંધબેસતી હોય તેની ખાતરી કર્યા પછી જ દાનનો સ્વીકાર કરવો. વહીવટીમંત્રી અને પ્રકાશનમંત્રી શરતો અંગે ખરાઈ કરશે. દાનમાંથી અમુક જ ચોક્કસ પુસ્તક છાપવું તેવી શરતો ન સ્વીકારવી, પરંતુ સ્વરૂપ કે અન્ય રૂપે વ્યાપક પસંદગી દાતા જણાવી શકે છે. એ દાન માટે દાતા પોતાનું પુસ્તકપ્રકાશન માટે આપી શકશે નહિ.
૩. પરિષદ હસ્તકની બાર જેટલી અન્ય પ્રકાશનશ્રેણીમાં કોઈ પુસ્તક છાપવાની જોગવાઈ થઈ શકે તેમ હોય તો તેનો પણ વિચાર કરવો, તેને શતાબ્દી ગ્રંથપ્રકાશન શ્રેણીમાં ન સમાવવાં.
૪. પુસ્તકની વેચાણક્ષમતાને ધ્યાનમાં લીધા સિવાય પણ ઉત્તમ પુસ્તકો (કોઈ પણ સ્વરૂપના) ને વિદ્યાક્રીય અને મૂલ્યવત્તાને ધોરણે પસંદ કરવાં. તેના પ્રકાશન માટે દાનની ટહેલ નાખીને પણ પ્રગટ કરવાં. કોઈ પુસ્તક સંપાદન કરાવવાનું હોય તો સંપાદકની પસંદગી પ્રકાશન સમિતિ કરશે. આ શ્રેણી મુખ્યત્વે દાન પર નિર્ભર છે. તેમાં પરિષદ કયા પ્રકારનાં પ્રકાશનો કરવા ધારે છે, દાનની અપેક્ષિત રકમ (પચ્ચીસ હજાર કે તેથી વધારે) તથા જે ધોરણો ઠરાવ્યાં હોય તે સઘળું 'પરબ'માં પ્રગટ કરવું. જે ઉત્તમ ગ્રંથો અગાઉ પ્રગટ થયા હોય, જેની માંગ હોય અને વ્યવસાયી પ્રકાશકો જેને છાપવાનું પસંદ ન કરે તેવા ગ્રંથોનું પુનરુદ્ધારણ કરી શકાય.
૭. આ શ્રેણીમાં બને તેટલા વધુ લેખકો, અનુવાદકો, સંપાદકોનો સમાવેશ કરવો, તે માટેની જાગૃતિ રાખવી. એક લેખક - અનુવાદક કે સંપાદકનાં આ શ્રેણીમાં કુલ કેટલાં પુસ્તકો પ્રગટ કરી શકાય તે અંગે પ્રકાશન સમિતિની ભલામણ પછી કાર્યવાહક સમિતિમાં આખરી કરવું.
૮. પુસ્તક પ્રગટ કરતી વખતે તેના ખર્ચમાં રોયલ્ટીનો સમાવેશ કરવો. 'પરબ'ની કૃતિઓ કે નિમંત્રણ આપીને કરાવેલ સંપાદનકાર્યમાં સંપાદકને તથા સંપાદનની કૃતિના લેખકોને પુસ્તક પ્રગટ થયા પછી ટૂંકાગાળામાં રોયલ્ટી ચૂકવી દેવી. અન્યથા તમામ પ્રકારનાં પુસ્તકોનાં વેચાણ મુજબ રોયલ્ટી ચૂકવવી. રોયલ્ટીના વિકલ્પે લેખક પુસ્તકોની નકલો લઈ શકે છે.
૯. લેખકને ભેટ નકલ તરીકે દસ નકલ આપવી.

૧૦. જો પુસ્તક બાર ફર્માથી વધારે મોટું હોય તો પાકું પૂઠું કરવું. અને એથી ઓછા ફર્મા હોય તો કાચું પૂઠું કરવું. પ્રકાશનોની સાજ-સજજા ઉત્તમ હોય તેનો તમામ પ્રકાશનોમાં આગ્રહ રાખવો. પરિષદનાં પ્રકાશનોમાં પૂઠા ઉપર પરિષદનો લોગો છાપવો.
૧૧. પુસ્તક પરામર્શનયોગ્ય છે કે કેમ તે હોદ્દાદારોએ મળીને નક્કી કરવું. હોદ્દાદારોએ આ અંગે પૂરતી કાળજી લેવી. પુસ્તક પરામર્શનયોગ્ય હોય અને પરામર્શકનો અનુકૂળ અભિપ્રાય હોય તો પુસ્તક છાપવું જ.
૧૨. પરામર્શકોએ પરામર્શનની વિગતવાર નોંધ આપવી જરૂરી છે. કઈ કઈ બાબતોનું પરામર્શન કરવું તે અંગેનાં ધોરણો ઠરાવી પરિષદે પરામર્શકોને તે મોકલવાં. પરામર્શકોએ સ્વીકાર, અસ્વીકાર કે સુધારીને પછી છાપવું વગેરે અંગેનાં ચોક્કસ કારણો આપવાં જરૂરી છે. માત્ર એકબે લીટીનો અભિપ્રાય પૂરતો ન ગણાય. ઉપરાંત પ્રકાશન સમિતિએ પરામર્શકોની પેનલની પણ રચના કરવી જોઈએ, જેથી વ્યવસ્થા સરળ થાય. પરામર્શકનો અભિપ્રાય પૂરતો ન ગણાય. ઉપરાંત પ્રકાશન સમિતિએ પરામર્શકોની પેનલની પણ રચના કરવી જોઈએ, જેથી વ્યવસ્થા સરળ થાય. પરામર્શકનો અભિપ્રાય પ્રકાશન સમિતિમાં ચર્ચા-સ્વીકારાય પછી જ હસ્તપ્રતને પ્રકાશન માટે મોકલવી.
૧૩. મળેલ દાનમાંથી આ શ્રેણીનાં પુસ્તકો પ્રગટ થાય છે, એથી દાન મળ્યું હોય તો જ આ શ્રેણીનાં પુસ્તકો પ્રગટ કરવાં.
૧૪. હસ્તપ્રતો જે કમમાં મળે તે કમમાં પરામર્શન અને પ્રકાશન કરવાનું ગોઠવવું. જો તેમાં અપવાદ કરવાની ખાસ સંજોગોમાં જરૂર હોય તો પ્રકાશન સમિતિની મંજૂરી મેળવ્યા પછી જ પ્રકાશન કરવું.
૧૫. પ્રકાશન અંગે થયેલા નિર્ણયોનો આગ્રહ રાખવો અને જાગૃતિપૂર્વક અમલ કરવો.

૬. કુંજવિહારી લીમડી	મુંબઈ	૫૧,૦૦૦/-
૭. જયેન્દ્ર લેખડિયા	સુરત	૧૫,૦૦૦/-
૮. બાબા સચ્ચિદાનંદ ચે. ટ્રસ્ટ	સુરત	૫૧,૦૦૦/-
૯. અરવિંદ ટી. મહેતા	સુરત	૫૧,૦૦૦/-
૧૦. સર્વોદય સહકારી બેન્ક લિ.	„	૧૫,૦૦૦/-
૧૧. શ્રીમતી કલાબા અંબાલાલ ચુનિલાલ ટ્રસ્ટ	„	૫૦૦૦/-
૧૨. શેઠ પ્રેમચંદ ઈશ્વરલાલ પબ્લિક ચે. ટ્રસ્ટ	„	૫૧,૦૦૦/-
૧૩. વુડ એન્ટરપ્રાઇઝ	„	૧,૦૦,૦૦૦/-
૧૪. રામકૃષ્ણ વેલ્ફેર ટ્રસ્ટ	„	૧,૦૧,૦૦૦/-
૧૫. સી. પી. વાનાણી	„	૨૫,૦૦૦/-
૧૬. મહેન્દ્રભાઈ મુંગટ	„	૨૬,૦૦૦/-
	કુલ	૬,૯૧,૦૦૦/-

સાહિત્યવૃત્ત

સંકલન : ભરત સાધુ

તા. ૧૩-૨-૨૦૧૧ના રોજ ગાંધીનગર સાહિત્ય સભા અને ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીના સંયુક્ત ઉપક્રમે કવિશ્રી ઉમાશંકર જોશી તથા શ્રી કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણીના જન્મશતાબ્દીવંદના સંદર્ભે સંસ્થાના વાર્ષિકોત્સવ-૨૦૧૧ નિમિત્તે સાહિત્યિક પરિસંવાદ અને એકાંકી નાટ્યોત્સવનો કાર્યક્રમ યોજાયો હતો.

S

કીમ એજ્યુકેશન સોસાયટી સંચાલિત શ્રી પુરુષોત્તમભાઈ હરિભાઈ ઉમરાવ, કોલેજ ઓફ આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ - કીમ તથા ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીના સંયુક્ત ઉપક્રમે ૨૬, ૨૭, ૨૮ ફેબ્રુઆરી, ૨૦૧૧ દરમિયાન કવિશ્વર ઉમાશંકર જોશી જન્મશતાબ્દી વર્ષ નિમિત્તે 'વિચારસત્ર' યોજાયું હતું.

S

તા. ૨૭-૩-૧૧ : વર્ધમાન વિકાસ સેવા ટ્રસ્ટ, વઢવાણ દ્વારા આ વર્ષનો કવીશ્વર દલપતરામ એવોર્ડ રાજકોટના કવિશ્રી ભાનુપ્રસાદ પંડ્યાને અર્પણ કરવામાં આવ્યો. એમને અભિનંદન.

S

તા. ૨૧-૫-૨૦૧૧ : રાજકોટની 'ઝીડ્ઝ' સંસ્થાના ઉપક્રમે અમેરિકામાં વસતા જાણીતા સાહિત્યકાર બાબુ સુથારને ઈ. સ. ૨૦૧૦નો 'ઝીડ્ઝ ડાયસ્પોરા રાઈટિંગ એવોર્ડ' મધુ રાયના હસ્તે અર્પણ થયો હતો.

S

મોરારિબાપુના સાંનિધ્યમાં સૌરાષ્ટ્રના તલગાજરડામાં આયોજિત અસ્મિતા પર્વ કાર્યક્રમમાં દિલીપકુમાર અને બીજા મુસ્લિમ સંપ્રદાયના અગ્રણી કલાવિદોને હનુમંત એવોર્ડથી નવાજ્યા હતા. એમને અભિનંદન.

S

જી. ડી. મોદી કોલેજ ઓફ આર્ટ્સ - પાલનપુરના સહયોગથી ગુજરાતના વાર્તાસર્જકોની એક શિબિર જી. ડી. મોદી વિદ્યાસંકુલમાં યોજાઈ હતી.

S

ગુજરાતી લેખિકાઓનાં સાહિત્ય વિશેનો ડૉ. ઉષા ઉપાધ્યાયનો મેજર રિસર્ચ પ્રોજેક્ટ યુ.જી.સી.એ મંજૂર કર્યો છે. આ સંદર્ભે જેમની પાસે ઈ. સ. ૧૯૫૦ પહેલાંનું ગુજરાતી નારીવિખિત કે અનુદિત કોઈ પણ પુસ્તક હોય તેઓને તે પુસ્તકનાં લેખિકા, આવૃત્તિવર્ષ તથા પ્રકાશકની વિગત પત્રથી મોકલીને સહાયરૂપ થવા નમ્ર અનુરોધ છે.

માહિતી મોકલવાનું સરનામું : ડૉ. ઉષા ઉપાધ્યાય, અધ્યક્ષ, ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્ય વિભાગ, મ. ટે., ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, આશ્રમ માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૪.
E-mail : ushaupadhy 2004@yahoo.co.in મો.નં. ૦૮૪૨૬૪-૧૫૮૮૭

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પ્રકાશિત તદ્દન નવાં પ્રકાશનો

['ગુજરાતી કવિતાયયન : ૨૦૦૮'] : પુરુરાજ જોષી, પ્ર. આ. ૨૦૧૦, ડિમાઈ, કાચું પૂઠું, પૃ. ૧૩૧+૨૮, કિં. રૂ. ૧૦૦/-

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ દ્વારા ૧૯૯૧થી પ્રતિ વર્ષે 'કવિતાયયન'નું પ્રકાશન થાય છે. ગુજરાતી કવિતાયયનની કાવ્યયાત્રામાં કાન્ત-બળવંતરાય શતાબ્દી ગ્રંથમાળાનો આ ૧૮મો મણકો છે. 'ગુજરાતી કવિતાયયન : ૨૦૦૮'ના સંપાદક શ્રી પુરુરાજ જોષીએ વર્ષ દરમિયાન ગુજરાતી ભાષાનાં વિવિધ સામયિકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી કવિતાઓમાંથી કવિતાનું સંપાદન કર્યું છે. આ સંપાદનકાર્ય દ્વારા સંપાદક પુરુરાજ જોષીએ તત્કાલીન સમયમાં રચાતી ગુજરાતી કવિતાની તાસીરથી ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યના રસિકોને અવગત કરાવ્યા છે. ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યના ભાવકો આ સંપાદનને ઉષ્માભર્યો આવકાર આપશે એવી આશા છે.

['ગુજરાતી નવલિકાયયન : ૨૦૦૭'] : સંપાદક : હિમાંશી શેલત, પ્ર. આ. ૨૦૦૮, ડિમાઈ, કાચું પૂઠું, પૃ. ૧૨+૧૪૦, કિં. રૂ. ૭૫/-

ગુજરાતી સાહિત્યના લબ્ધપ્રતિષ્ઠ વાર્તાકાર 'ધૂમકેતુ'ની સ્મૃતિમાં એમના પરિવાર તરફથી વિવિધ સામયિકોમાં પ્રગટ થતી ગુજરાતી વાર્તાઓમાંથી ઉત્તમ વાર્તાઓનાં વાર્ષિક સંપાદનો પ્રગટ થઈ શકે તેવા ઉમદા હેતુથી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને 'ધૂમકેતુ નવલિકા શ્રેણી' યોજવા માટે બે લાખ રૂપિયાનું દાન મળ્યું હતું. આ હેતુથી પરિષદે ૧૯૯૪-૯૫ના વર્ષથી દર વર્ષે જુદા જુદા વિદ્વાન સંપાદકો દ્વારા સંપાદિત નવલિકાયયન પ્રગટ થાય છે.

'ગુજરાતી નવલિકાયયન : ૨૦૦૭' ધૂમકેતુ નવલિકા પ્રકાશનશ્રેણીનું ૧૩મું સંપાદન છે. આ પુસ્તકનું સંપાદન વાર્તાકાર હિમાંશી શેલતે કર્યું છે. સંપાદક હિમાંશી શેલતે ૨૦૦૭ના વર્ષ દરમિયાન વિવિધ સામયિકોમાં પ્રકાશિત થયેલી વાર્તાઓમાંથી કેટલીક ઉત્તમ વાર્તાઓને સંપાદિત કરી છે. વાર્તારસિક ભાવકો આ સંપાદનને ઉષ્માભરે આવકારશે એવી આશા છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

નદીકિનારે, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯. ફોન : ૨૬૫૮૭૯૪૭

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પ્રકાશિત તદ્દન નવાં પ્રકાશનો

['પારિજાતક'] : હેમાંગિની રાનડે, પ્ર. આ. ૨૦૧૦, ડિમાઈ, કાચું પૂઠું, પૃ. ૧૯૯, કિં. રૂ. ૧૪૦/-

સદ્ગત બી. કે. મજૂમદારના વસિયતનામામાં પ્રગટ થયેલી, સાહિત્ય અને કલાનાં ક્ષેત્રમાં નવા સર્જકોને ઉત્તેજન આપવાની એમની ઇચ્છાના અનુસંધાનમાં આવેલી શ્રી બી. કે. મજૂમદાર ટ્રસ્ટ પ્રકાશનશ્રેણી અંતર્ગત આ વાર્તાસંગ્રહ 'પારિજાતક' ત્રેવીસમા મણકા રૂપે પ્રગટ થયો છે. શ્રીમતી હેમાંગિની રાનડેએ લેખનનો આરંભ હિન્દીમાં કર્યો હતો. અને ગુજરાતીમાં પણ વાર્તાલેખનકાર્ય આરંભ્યું છે. એમની 'ઉનાળો' વાર્તાને વાર્તાનો પ્રતિષ્ઠિત 'કથા' એવોર્ડ મળેલો છે. આ સંગ્રહની વાર્તાઓમાં નારીચેતનાનાં વિવિધ રૂપો, બાળમાનસ અને આદેડવયના મનુષ્યોનાં સંવેદનો આલેખાયાં છે. હેમાંગિનીબહેનના આ પ્રથમ વાર્તાસંગ્રહને વાર્તારસિક ભાવકો ઉષ્માભરે આવકારશે એવી અપેક્ષા છે.

['નોળવેલ'] : ગોરધન ભેસાણિયા, પ્ર. આ. ૨૦૧૦, ડિમાઈ, કાચું પૂઠું, પૃ. ૧૪+૧૨૬, કિં. રૂ. ૯૦/-

'નોળવેલ' વાર્તાસંગ્રહ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની શતાબ્દી ગ્રંથશ્રેણીનું સાડત્રીસમું પ્રકાશન છે. વાર્તાકાર શ્રી ગોરધન ભેસાણિયાનો આ ચોથો વાર્તાસંગ્રહ છે. તેમની 'એક તણખલાની વાત' નવલકથાને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીનું પારિતોષિક મળ્યું છે. આ સંગ્રહની તેવીસ વાર્તાઓમાં પ્રગટતું ગામડું એ અમરેલી જિલ્લાની આસપાસનું વીસમી સદીના આઠમા દાયકાનું ગામડું છે. આ વાર્તાઓમાં એક આખા ગામની તળપ્રદેશના લોકજીવનની એનાં સારાં-માઠાં પાસાંઓની એક આકર્ષક ભાત ઊપસે છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

નદીકિનારે, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯. ફોન : ૨૬૫૮૭૯૪૭